

**Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΑΡΧΟΥ ΚΑΤΑ
ΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΚΑΛΛΙΣΤΟ ΤΟΝ Α΄**

**ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΛΗΡΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΤΟΝ 14^{ον} ΑΙ.**

**ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΟΣΧΟΥ**

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΑΡΧΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΚΑΛΛΙΣΤΟ ΤΟΝ Α΄

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΛΗΡΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΤΟΝ 14ον ΑΙ.

ΥΠΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΟΣΧΟΥ
Δρ. Θεολ. Μ.Α. Βυζαντινολογίας

Ὁ ἀρχικά ἡσυχαστὴς μοναχὸς καὶ συναγωνιστὴς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ κατόπιν Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος Α΄ (1350 - 1354, 1355 - 1363), ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλούσιο συγγραφικὸ του ἔργο καὶ τοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴ δικαίωση τοῦ Ἡσυχασμοῦ, εἶναι γνωστὸς καὶ γιὰ τὴν προσπάθειά του νὰ ἐξυγιανθεῖ καὶ νὰ ἀνορθωθεῖ ἠθικὰ ὁ κληρὸς καὶ ὁ λαὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀνέπτυξε πλούσια κηρυκτικὴ δράση καὶ προέβη σὲ ὀργανωτικὲς πρωτοβουλίες γιὰ τὴν καλύτερη διαποίμανση τῆς Βασιλεύουσας. Ἕνα πολὺ σημαντικὸ μέτρο εἶναι ἡ θέσπιση τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐξάρχου ποὺ θὰ ἐπιτηροῦσε τοὺς κληρικοὺς μὲς περιοχῆς («γειτονίας») καὶ θὰ τοὺς σφωρόνιζε, ὥστε νὰ μὴν διαπράττουν παραπτώματα. Πολλὲς πτυχὲς τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ ἔχουν ἐξετασθεῖ μὲ διάφορες ἀφορμὲς ἀπὸ τὴ διε-

1. Γενικὲς πληροφορίες βλ. Ο. Volk, «Kallistos», *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 5, Freiburg i. Breisgau 1960m 1263, H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 774 - 775 (στὸ ἐξῆς Beck, *Kirche*). Ἐπίσης A. Cutler, T.E. Gregory, κ.ἄ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York - Oxford, 1991, v. 2, λ. «Kallistos» σ. 1095 καὶ Δ. Β. Γόνη, *Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Καλλίστου Α΄*, Ἀθῆναι 1980 (στὸ ἐξῆς Γόνη, *Κάλλιστος*).

θνή βιβλιογραφία², αλλά μία λεπτομερέστερη εξέταση τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν θὰ μποροῦσε νὰ συμπληρώσει τὶς γνώσεις μας γιὰ ἀφώτιστες πτυχές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰώνα.

1. Παρατηρήσεις γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ

Ἀνατρέχοντας στὰ ἔγγραφα τῆς περιόδου διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Πατριάρχης ἤδη ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1350 ἔστειλε σχετικὰ ἐνταλτήρια γράμματα γιὰ τὸ διορισμὸ τῶν ἐξάρχων. Τὰ βασικὰ προβλήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ἦταν οἱ ἱερολογίες ἀντικανονικῶν γάμων («τριγαμίαι, ἀθεμιτογαμίαι, τετραγαμίαι, πολυγαμίαι, μοιζοξευξίαι»³) ἢ «ἀνήβων συνοικεσιῶν»⁴ καὶ ἡ ἐπιλήψιμη διαγωγή κληρικῶν, ποὺ συναναστρέφονταν «μετὰ λαϊκῶν ἐν συμποσίοις», ζοῦσαν «ἀσυνέτως καὶ ἀφυλάκτως», ἔχαιραν «μάχαις καὶ ταραχαῖς καὶ στάσει» ἢ τέλος ἐπιδίδονταν σὲ «ἐμπορίαν κατεγνωσμένην καὶ ἀπειργουσαν τὸ ἱερατικὸν ἀξίωμα»⁵. Ἐπισημαίνοντας τὴν ἀνάγκη νὰ διαφυλαχθεῖ ἡ ἠθικὴ καθαρότητα τῶν ἱερέων, ἐπιλέγει «ἀπὸ τῶν ἐν τῇ θεοδοξάστῳ Κωνσταντινουπόλει τοιούτων ἱερέων τοὺς μεμαρτυρημένους ἀντιποιεῖσθαι μάλιστα βίου θεοφιλοῦς καὶ κρείττονας καὶ εὐλαβεστέρους» καὶ τοὺς διορίζει «καθ' ἐκάστην γειτονίαν εἰς ἐξάρχους τῶν λοιπῶν ἱερέων ἐπὶ τῷ κατὰ τὴν πρὸς αὐτοὺς ἀνάθεσιν μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ συντηρήσεως ἐπιβλέπειν αὐτοὺς καὶ διδάσκειν καὶ παραινεῖν ὅσα εἰς σύστασιν καὶ κόσμῳ ἀφορῶσιν αὐτῶν καὶ ἀσφάλειαν ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως»⁶. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ προστατευόταν ἡ τιμιότητα τοῦ κλήρου καὶ ἄρα θὰ διετηρεῖτο καὶ ὁ σεβασμὸς τοῦ κλήρου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ λαοῦ. Περιγράφοντας τὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς:

α. Ἀρμοδιότητες

Οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ ἐξάρχου ἦταν κατ' ἀρχὴν ἡ διδασκαλία καὶ ἡ πα-

2. Ὁ Beck θεωρεῖ τὸ θεσμὸ ἓνα σπάνιο εἶδος τῶν δυτικῶν Ruraldekanat, (*Kirche* σ. 86, 116-117).

3. F. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, sacra et profana, Vindobanae*, 1860 - 1890, τ. I. Nr. 138, σ. 318, 24 - 25. (Στὸ ἔξης M.M.).

4. M M I, No 174 κ.ἄ.

5. M M I, No 135, σ. 306.

6. M M I, No 135, σ. 306. Πρβλ. καὶ J. Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, V-VI, Paris 1977-79, 2319 (στὸ ἔξης Darrouzès, *Regestes*).

ραίνεση («*διδάσκειν καὶ παραινεῖν*»). Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ γίνεται σύγκριση τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ μὲ τοὺς «*διδασκάλους*» ποὺ ἐγκαθιδρύθησαν ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄ μὲ σκοπὸ νὰ ἀνυψώσουν τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τοῦ κλήρου⁷. Στὴν περίπτωση, ὅμως, αὐτὴ ἔχουμε καὶ πειθαρχικὴ δικαιοδοσία («*ἐπιβλέπειν*») καὶ διαδικαστικὲς ἀρμοδιότητες στὴν περίπτωση τῆς τέλεσης γάμων. Πράγματι στὴν παραινετικὴ του ἐπιστολῆ πρὸς τὸν ἔξαρχο *ταβουλάριο*⁸ Σκουταριώτη τὸ Σεπτέμβριο 1352 ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος προσδιορίζει τὸ ρόλο τοῦ ἔξαρχου στὴν ἔκδοση ἀδείας γάμου: γιὰ νὰ τελεσθεῖ ὁ γάμος ἔπρεπε νὰ χορηγηθεῖ ἀπὸ τὸν Μέγα Χαρτοφύλακα πιστοποιητικὸ (*βοῦλλα, στεφανοχάρτι*) ὅτι ὁ γάμος ἐπιτρεπόταν⁹. Ὁ ἐνδιαφερόμενος θὰ μετέβαινε καὶ μὲ τὸν ἔξαρχο στὸ Πατριαρχεῖο, ὅπου «*δοκιμασίας πρότερον κατὰ τὸ ὀφειλόμενον τῇ χριστιανικῇ καταστάσει ἐννόμου γινομένης*»¹⁰ θὰ τοῦ ἐχορηγεῖτο ἡ βοῦλλα. Ἔτσι δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πάρει «*βοῦλλα ἀλλαχόθεν*», γιὰ νὰ τελέσει ἀντικανονικὸ γάμο. Τέλος, στὸ ἴδιο ἔγγραφο καλοῦνται οἱ ἱερεῖς τῆς περιοχῆς εὐθύνῃς («*ἐνορίας*») τοῦ ἔξαρχου νὰ προσκαλοῦν τὸν ἔξαρχο «*ἐν τε ἑορταῖς Ἁγίων καὶ μνήμαις τῶν ἀποικομένων καὶ εὐχελαίοις καὶ πάσαις ἀπλῶς ταῖς λοιπαῖς ἱεραῖς τελεταῖς, ὅπως ἐποπτεῦν καὶ ἐπιτηρῆν προσηκόντως καὶ κατὰ τὸ ἀρέσκον θεῶ ἐνεργεῖσθαι τὰ τοιαῦτα καὶ κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν καὶ παράδοσιν*»¹¹.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ ἔξαρχος περιβάλλεται μὲ ἐλεγκτικὲς ἀρμοδιότητες ποὺ τὸν διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ διδασκάλου. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει ποινὲς μόνος του. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Darrouzès, οἱ διδάσκαλοι τῆς Κομνηνείας περιόδου εἶχαν γενικώτερη ἀρμοδιότητα νὰ διδάσκουν καὶ ὄχι νὰ περιέρχονται τὶς συνοικίες καὶ νὰ ἐπιθεωροῦν¹². Ἔργο τοῦ ἔξαρχου εἶναι νὰ ἀναφέρει τὶς παρατυπίες μὲ πλήρη ἀμεροληψία στὸν Πατριάρχη: «*εἰ τις τῶν... ἀποτεταγμένων ἑξάρχων κατὰ τὸν ἀναγεγραμμένον τρόπον, γινώσκων τινὰς τῶν ἱερέων ὑπὸ τὴν ἐνορίαν αὐτοῦ περιορο-*

7. Γιὰ τοὺς διδασκάλους βλ. P. Gautier, *L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme du clergé* Revue des Etudes Byzantines 31 (1973) 172-173. Ἐπίσης J. Darrouzès, *Recherche sur les ὀφφίκια de l'Eglise byzantine* (Archives de l'Orient chretien 11), Paris 1970, 73 - 74. Στὸ ἔξῃς Darrouzès, *Offikia*.

8. Γιὰ τὸ ὀφφίκιο τοῦ ταβουλαρίου καὶ ἄλλα βλ. παρακάτω.

9. H. Hunger, «*Byzantinisches Eherecht im 14. Jahrhundert: Theorie und Praxis*» *Zbomik Radova Vizantinoloskog Instituta* (στὸ ἔξῃς ZVRI) 14 - 15 (1973) 66 - 67 (στὸ ἔξῃς Hunger, *Eherecht*).

10. *MM I*, No 138, σ. 139, 4 - 9.

11. *MM I*, No 138, σ. 319, 26 - 29.

12. Darrouzès, *Offikia*, σ. 129.

νητάς και κατεγνωσμένως βιοῦντας, θελήσει ἢ διὰ φιλίαν ἢ διὰ συγγένειαν ἢ καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἕτερον παρυσποκρύπτειν καὶ συγκαλύπτειν αὐτοὺς καὶ μὴ διαρρηθῆν ἀναφέρειν τῇ ἡμῶν μετριότητι, ὁ τοιοῦτος καὶ μείζονα τὴν κανονικὴν εὐθύνην καὶ κατάκρισιν ὑποστήσεται...»¹³.

β. Ἐπ' ἀνδρωση - Σχέσεις με ἄλλα λειτουργήματα

Καθίσταται σαφές ὅτι οἱ θέσεις τῶν ἐξάρχων στελεχώνονται ἀπὸ κληρικούς με ἰδιαίτερα προσόντα («ἐξάρχους ἐγκατεστήσαμεν ἀπὸ τῶν εὐλαβῶν ἱερέων ὅσοι τῷ τότε ἐκρίθησαν τῶν ἄλλων προέχοντες...»¹⁴) καὶ ὅτι αὐτοὶ ἀναλαμβάνουν σὲ μία συγκεκριμένη περιφέρεια τὸ ἔργο ποὺ κανονικὰ ἐπιτελοῦσαν ὁ *σακελλίων* καὶ τὸ πατριαρχικὸ δικαστήριο γιὰ τὰ παραπτώματα τῶν κληρικῶν με πρόεδρο τὸν πρωτέκδικο¹⁵. Ὁ Πατριάρχης γιὰ νὰ ποιμαίνει καὶ νὰ ἐποπτεύει τὸν κλῆρο του διαμόρφωσε ἕνα σῶμα ἐπιτοπιῶν ἐπιθεωρητῶν, ἀποσπᾶ ὀρισμένους ἀπ' αὐτοὺς ἀπὸ τὴν κυρίως λειτουργία τους στὴν πατριαρχικὴ ὑπαλληλία (π.χ. «ἐκδίκους»), ἀποκεντρώνοντας καὶ μετατρέποντάς τους σὲ ὑπολόγους προσωπικὰ στὸν ἴδιο. Βέβαια, ἀπὸ τὰ 10 πρόσωπα, γιὰ τὰ ὁποῖα μαθαίνουμε ὅτι στὰ τέλη τοῦ 1357 κατεῖχαν τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐξάρχου, τὰ ἐπτὰ ἔφεραν (ἀνάμεσα σὲ ἄλλα) καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐκδίκου¹⁶. Ἔτσι παρουσιάζεται, ὅπως παρατήρησε ὁ Δαρrouzés, μιὰ συσσώρευση ἀξιωμάτων σὲ κάποια πρόσωπα¹⁷ καὶ θέτει τὸ πρόβλημα: ποιὸς ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος δὲν ἀρκέσθηκε στὰ θεσμοθετημένα ὄργανα τῆς πατριαρχικῆς ὑπαλληλίας καὶ προχώρησε στὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ; Εἶναι, βεβαίως, φανερό ὅτι τὰ ὄργανα αὐτὰ δὲν λειτουργοῦν πλέον ἀποτελεσματικὰ καὶ ἕνα ἀπ' αὐτὰ, ὁ χαρτοφύλαξ, παρακάμπτεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πατριάρχη, στὸν ὁποῖο παρουσιάζεται πλέ-

13. *MM I*, No 167, σ. 369, 5 - 11.

14. *MM I*, No 181, σ. 421.

15. Γιὰ τὰ ἀξιώματα τοῦ *σακελλίωνα* καὶ τοῦ πρωτέκδικου ποὺ ἀνήκαν στοὺς λεγόμενους ἐξωκατακλήλους ἢ ἐξωκατακόλους ἄρχοντες βλ. Π. Μπούμη, *Οἱ «Ἐξωκατάκοιλοι» ἢ «Ἐξωκατάκληλοι» ἄρχοντες*. Ἀθῆναι 1969 καὶ Β. Λεονταρίτου, *Ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα καὶ ὑπηρεσίες στὴν πρώιμη καὶ μέση Βυζαντινὴ περίοδο*, Ἀθῆναι - Κομοτηνὴ 1996, σ. 522 καὶ 209 - 210 σὺν ἐξῆς Λεονταρίτου, *Ἀξιώματα*.

16. Πρόκειται γιὰ τοὺς *Μιχαὴλ Βαλσαμώνα* (ἐκδικιο τῶν κρίσεων, ἐξαρχο καὶ ταβουλάριο), *Μιχαὴλ Τειχομηνὸ /Τεμενὸ* (ἐκδικιο τῶν κρίσεων), *Νικόλαο Πηγηνὸ* (ἐκδικιο καὶ κατηχητή), *Ἰωάννη Πελειώτη ἢ Πετριώτη* (ἐκδικιο, κατηχητή καὶ ταβουλάριο), *Μιχαὴλ (Σ)κουταριώτη* (ἐκδικιο, κατηχητή καὶ ταβουλάριο), *Θεόδωρο Ἀποστόλη* (ἐκδικιο, κατηχητή καὶ ταβουλάριο) καὶ *Ἰωάννη Ἀλυάτη ἢ Ἀθυάτη* (ἐκδικιο καὶ ταβουλάριο). *MM I*, No 167, σ. 369 - 370.

17. *Darrouzés, Offikia*, σ. 131.

ον ὁ ἐνδιαφερόμενος μὲ τὸν ἔξαρχο τῆς περιοχῆς του γιὰ νὰ τοῦ δοθεῖ ἡ σχετική «βοῦλλα»¹⁸. Κατὰ τὸν Darrouzès, δὲν πρόκειται γιὰ διάκριση λειτουργιῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς ἐπικρατείας Κωνσταντινουπόλεως. Πράγματι καὶ οἱ ἔξαρχοι, ἀλλὰ καὶ οἱ πατριαρχικοὶ ὀφφικιάλιοι ἐμπλέκονται στὶς ἴδιες υποθέσεις. Ὡστόσο, οἱ δεῦτεροι δὲν ἐξαφανίζονται ἐντελῶς. Ὁ *σακελλίων* Μιχαὴλ Καβάσιλας ἐμποδίζει τὴν ἄσκηση τοῦ ἱερατικοῦ λειτουργήματος στὸν πρεσβύτερο Ἰωαννίκιο λόγῳ τῆς διαγωγῆς του¹⁹, ἐνῶ ὁ *σακελλίων* Γεώργιος Περδίκης τὸ 1360 ἀποφαίνεται γιὰ τὴ γνησιότητα ἐγγράφου²⁰. Ὁ χαρτοφύλαξ ἀποφασίζει γιὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα μονῶν καὶ μοναχῶν²¹.

Ἄντιμετωπίζοντας τὸ ἐρώτημα τῆς σκοπιμότητος τῆς δημιουργίας τῶν ἐξάρχων διαπιστώνουμε κατ’ ἀρχὴν ὅτι δὲν εἶναι νέο τὸ φαινόμενο νὰ ἀποστέλλονται ἄνθρωποι μὲ ἰδιαίτερες δικαιοδοσίεις γιὰ τὴν ἐπίλυση προβλημάτων ποῦ ἀφοροῦσαν τὸν κλῆρο καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Λίγα χρόνια πρὶν ὁ Πατριάρχης Ἰωάννης ΙΔ΄ Καλέκας (1334 - 1347) εἶχε διορίσει ἐκκλησιαστικοὺς ἀξιωματούχους γιὰ νὰ ἐπισκέπτονται τίς διάφορες περιοχῆς τῆς Πόλης μὲ σκοπὸ τὴν πάταξη τῆς μαγείας²². Στὴν περίπτωσι αὐτῆ, ὅμως, ἔχουμε ἓνα μόνιμο θεσμὸ γιὰ κάτι γενικώτερο. Πρέπει συνεπῶς νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα: α) ποιά ἦταν τὰ ποιμαντικὰ προβλήματα καὶ τὰ αἰτία τους ποῦ δημιούργησαν τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν εἰσαγωγή τοῦ θεσμοῦ καὶ β) ποιά κανονικὴ παράδοσι ἀξιοποίησε ὁ Πατριάρχης καὶ σὲ τί συνίσταται ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ θεσμοῦ.

2. Ἡ κατάστασι τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου

α. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως

Πὰ νὰ ἀνακαλύψουμε τὰ αἰτία γιὰ τὴν κατάστασι στὴν ὁποία βρισκόταν ὁ κλῆρος πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε τὸ ὕψος καὶ τὴν κοινωνικὴ φυσιογνωμία τοῦ πληθυσμοῦ ποῦ ἀντιστοιχοῦσε στὸν συγκεκριμένον κλῆρο. Ὑπάρχει σχεδὸν πλήρως ὁμοφωνία γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453 ποῦ ἐκτιμᾶται ἀνάμεσα στὶς 40 καὶ 50 χιλιάδες κατοίκους. Πὰ τὴν ἐκτίμησι αὐτῆ ὄλοι βασιζόνται στὰ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Schneider²³ ποῦ

18. *MM* I, No 138, σ. 319, 5 - 9.

19. *MM* I, No 141, σ. 323, 14 - 16.

20. *MM* I, No 173, σ. 394, 24 - 25.

21. *MM* I, No 152, σ. 341, 6 - 8.

22. *MM* I, No 85, σ. 184 - 187, No 86, σ. 188 - 190 καὶ Darrouzès, *Regestes*, 2187- 2188.

23. A. M. Schneider, «Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert» *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil. - Hist. Klasse*, 1949, s. 233 - 244.

υιοθετοῦν καὶ οἱ Jacoby²⁴ καὶ Mango²⁵. Ἀντίθετα ὁ E. Francés ἀξιοποιεῖ μία μαρτυρία τοῦ Σφραντζῆ γιὰ τὸν συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν δυναμένων νὰ φέρον ὄπλα (4773) καὶ κατέβαζει τὸν ἀριθμὸ στοὺς 15 - 20 χιλιάδες²⁶. Σὲ κάθε περίπτωση τόσο ὁ Shneider, ποὺ βασιίζεται σὲ στοιχεῖα ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 1437, ὅσο καὶ ὁ E. Francés, μιλοῦν γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀλώσεως, ἐνῶ στὴν περίπτωσή μας ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ., ὅταν δηλαδὴ ἡ τουρκικὴ προέλαση δὲν εἶχε ἀκόμη ἀπομονώσει τὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα της καὶ κυρίως δὲν εἶχαν ξεσπάσει ἀκόμη οἱ μεγάλες ἐπιδημίες πανώλους. Βέβαια, πολλοὶ συγγραφεῖς χρησιμοποιοῦν τὶς μαρτυρίες γιὰ ἐπιδημίες πανώλους, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη παρουσιάζεται τὸ 1348, γιὰ δυστυχία καὶ πείνα ποὺ ἐμφανίζονται στὶς ἐπιστολές τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Β΄ κ.λπ. γιὰ νὰ δείξουν ὅτι ὁ πληθυσμὸς μειωνόταν συνεχῶς ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.

Ἄν καὶ δὲν μποροῦμε σὲ καμμιά περίπτωση νὰ παραβάσουμε τὸν πληθυσμὸ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἐκεῖνον ποὺ εἶχε ἡ Πόλη τὸν 10ο ἢ τὸν 11ο αἰ., μποροῦμε, διαβάζοντας προσεκτικότερα τὶς μαρτυρίες, νὰ διακρίνουμε ἀνάμεσα στὴν περίοδο ποὺ ἡ Κωνσταντινούπολη φάνταζε ἀκόμη ἀσφαλὲς καταφύγιο γιὰ τοὺς πρόσφυγες τῆς ὑπάιθρου (δηλαδὴ μέχρι τὴν ἑβδομὴ δεκαετία τοῦ 14ου αἰ.) καὶ στὴν περίοδο ὅπου τὸ ἐνδεχόμενον ἄλωσης τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἦταν πλέον ὄρατό, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. Πράγματι περὶ τὰ 1390 ἡ Πόλη βρισκόταν σὲ δεινὸ ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τὸν Βαγιαζήτ Α΄ καὶ ὑπέφερε ἀπὸ λιμὸ λόγῳ ἀδυναμίας συγκομιδῆς. Στὰ 1422 ἔχουμε νέα πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν Μουράτ, ἐνῶ μεσολαβοῦν οἱ ἐπιδημίες πανώλους τῶν ἐτῶν 1416 - 1417 καὶ 1421 καὶ ἀκολουθοῦν αὐτὲς τοῦ 1431, 1435 καὶ 1447 καθὼς καὶ ἄλλες ἀσθένειες, ὅπως λέπρα²⁷. Παράλληλα κύμα φυγῆς τῶν εὐπόρων καὶ δημιουργία παροικιῶν σὲ περιοχὲς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Βαλκανίων παρουσιάζεται τὴν ἐποχὴ αὐτή. Τὴν κατάσταση διεκτραγωδεῖ ἀχρονολόγητο κείμενο (ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.) ποὺ μιλά γιὰ τὴν «ἐρήμωσιν καὶ ἀμορφίαν πάσης σχεδὸν τῆς μεγαλοπόλεως ταύτης» ποὺ πολιορκεῖται «ἐξ ἔτη

24. A. Jacoby, «*La population de Constantinople à l'époque byzantine: un probleme de démographie urbaine*», Byzantion 31 (1961) σ. 82.

25. C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople*, Paris 1985.

26. E. Francés, «*Constantinople byzantine aux XIVe-Xve siècle*». Revue des Études Sud - Est Européenes 7 (1969), s. 406.

27. E. Francés ὁ.π., 407.

λιμῶ καὶ πολέμοις ἀδιακόπως καὶ αἰχμαλωσία τῶν φίλων καὶ συγγενῶν»²⁸.

Ἄν ὁμως ἐξετάσουμε τίς μαρτυρίες τοῦ 14ου αἰ., θὰ δοῦμε ὅτι παρουσιάζουν μιὰ κατάσταση πείνας καὶ δυστυχίας ἀπὸ συγκεντρωμένους πρόσφυγες, ποὺ ὁμως δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικά ἐρήμωση. Ἀντίθετα μπορεῖ νὰ ὑποδεικνύει ὑπερσυγκέντρωση πληθυσμοῦ ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴ φυγὴ ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν γειτονικὴ Θράκη. Ὁ ἱστορικός Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἐξιστορεῖ πῶς οἱ ἐγκατεστημένοι ἀπὸ τὸν Καντακουζηνὸ Τοῦρκοι τοῦ Ὁρχάν εἶχαν καταλάβει τὴν Χερρόνησο καὶ προωθοῦνταν στὴ Θράκη²⁹, ἐνῶ περιγράφει γλαφυρὰ τὸ κῦμα φοβισμένων προσφύγων ποὺ κατέκλυσαν τὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Καλλίπολης τὸ 1354³⁰. Ὁ ὑπερσυγκεντρωμένος αὐτὸς καὶ δυστυχισμένος πληθυσμὸς σίγουρα θὰ ἀποτελοῦσε ἀποσταθεροποιητικὸ παράγοντα, ὅπως συνέβη κατὰ τὴν ἐξέγερση ποὺ τελικὰ ἀνέτρεψε τὸν Καντακουζηνό, ὅπως τοῦλάχιστον περιγράφει καὶ πάλι ὁ Γρηγορᾶς τὸ 1355³¹. Ἡ παρουσία προσφύγων μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ σχετικὸ διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας τὸ 1343, ὅπου κάποιοι πρόσφυγες (τοῦ Β΄ ἐμφυλίου;) λόγῳ φόβου «οὐκ ἐθέλουσιν εὐρίσκεισθαι εἰς τοὺς τεταγμένους τόπους τῶν προσφυγείων», ἀλλὰ μένουν μέσα στὸν ἴδιο τὸ Ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ διατάσσονται νὰ ἀπομακρυνθοῦν³². Ὅσο καὶ ἂν αὐτὴ ἡ διαταγὴ θεωρεῖται ὅτι «φωτογράφιζε» τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ, ἡ μνεῖα συγκεκριμένου τόπου γιὰ τοὺς πρόσφυγες εἶναι ἀρκετὰ εὐγλωττη, ὅπως εὐγλωττη εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία γιὰ τίς γυναῖκες ποὺ ἔπλεναν στίς ἐρημωμένες βρῦσες τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ Ἱεροῦ Παλατίου³³. φαινόμενο πυκνοκατοικημένης διαβίωσης σὲ ἐγκαταλειμμένα πολυτελῆ κτίσματα ἀπὸ ἐξαθλιωμένους καταληψίες, ποὺ παρατηρεῖται καὶ στὰ κέντρα τῶν σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Τέλος, νὰ σημειώσουμε ὅτι, ἂν καὶ ἡ πρώτη ἐπιδημία πανώλους τοῦ 1348 εἶχε καταστροφικὲς συνέπειες στὸν πληθυσμὸ, δὲν φάνηκε νὰ ἀνέκοψε τὴ συγκέντρωση στὴν Κωνσταντινούπολη.

28. *MM II*, No 626, σ. 463 - 464. Γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1400 ὑπάρχει ἀνακοίνωσή μου στὴν Α΄ Συνάντηση τῶν Βυζαντινολόγων, ποὺ ἔγινε στὰ Ἰωάννινα στίς 25 - 27 Σεπτεμβρίου 1998. Θὰ δημοσιευθεῖ περίληψή της στὰ Πρακτικά μὲ τίτλο «*Δημογραφικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ Κωνσταντινούπολη μὲ βάση ἀναξιοποίητες ἐκκλησιαστικὲς πηγές τοῦ 14ου - 15ου αἰῶνα*».

29. Ν. Γρηγορᾶ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* 28, 41 - 42, (ἔκδ. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1828 - 1897), III, σ. 203 (Στὸ ἐξῆς Γρηγορᾶ, *Ρωμ. Ἱστ.*)

30. Γρηγορᾶ, *Ρωμ. Ἱστ.* 29, 3 - 4 III, σ. 224 - 225.

31. Γρηγορᾶ, *Ρωμ. Ἱστ.* 29, 28 - 29, III, σ. 242 - 243.

32. *MM I*, No 104, σ. 232.

33. Γρηγορᾶ, *Ρωμ. Ἱστ.* 23, I, σ. 565.

Μπορούμε συνεπώς να μιλήσουμε για πολλούς επήλυδες που διαμόρφωναν ένα νέο κλίμα στην Κωνσταντινούπολη δημιουργώντας και τα σχετικά ποιμαντικά προβλήματα: ο λεγόμενος Καππαδόκης που καταδικάζεται για μαγεία στα μέσα του αιώνα έχει ξερθεί από τη Θεσσαλονίκη³⁴. Άλλο πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι πολλοί αρχιερείς άρνούνταν να μεταβούν στις μητροπόλεις τους και παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη, όπως είναι ο μητροπολίτης Σμύρνης και ο μητροπολίτης Μωκισού Ίωάννης που καλούνται, στα 1363 ο πρώτος³⁵ και στα 1370 ο δεύτερος³⁶ να μεταβούν στις μητροπόλεις τους για να τις ποιμάνουν.

β. Αριθμητικά στοιχεία για το κληρικό δυναμικό

Το σύνολο των έγγραφων που άφορούν την τοποθέτηση των εξάρχων είναι ένας θαυμάσιος καθρέφτης που αποδίδει με πιστότητα την κοινωνική φυσιογνωμία του κλήρου και επιτρέπει πολύτιμα συμπεράσματα. Ίδιαίτερα πολύτιμο είναι το έγγραφο που αποτελεί μια συλλογή ύπογραφων των ιερέων των διαφόρων «γειτονιών» το 1357 που δέχονται να τιμωρηθούν αν πράξουν τὰ ενάντια άπ' αυτά που τους ζητά ο Πατριάρχης και ύπόσχονται ότι δέν θά χρησιμοποιήσουν έκκλησιαστικά και πολιτικά μέσα σε περίπτωση παραβάσεων για να άποφύγουν την τιμωρία. Άκολουθούν οι ύπογραφές των δέκα εξάρχων και κατόπιν συλλογή άπό διαφορετικά φύλλα με τις ύπογραφές που είχε συλλέξει ο κάθε έξαρχος άπό τους ιερείς της δικαιοδοσίας του. Η συλλογή αυτή επιτρέπει πολλά συμπεράσματα ξεετάζοντας ένδελεχέστερα το Νο 167, Δεκεμβρίου 1357, που περιέχει τις ύπογραφές των δέκα εξάρχων και όλων των ιερέων της Κωνσταντινουπόλεως, μπορούμε να καταλήξουμε σε αρκετά αριθμητικά στοιχεία που δέν έχουν προσεχθεί και που συμπληρώνουν την εικόνα του Κωνσταντινουπολιτικού ένοριακού κλήρου. Κατ' άρχάς τὰ ύποσχετικά κείμενα, τὰ όποια έφεραν μαζί τους οι δέκα έξαρχοι, μεταφέρουν ύπογραφές ιερέων που άνέρχονται συνολικά σε 506 κατά τον Darrouzés. Στο κείμενο των Miclosich - Müller άνέρχονται σε 416, αλλά στην πληρέστερη έκδοση του Hunger³⁷ άνέρχονται σε 523. Άνάμεσά τους έμφανίζονται και 4 ύπογραφές του βασιλικού κλήρου, πρωτοπαπάδες τεσ-

34. MM I, No 153, σ. 342.

35. MM I, No 193, σ. 445 - 446.

36. MM I, No 283, σ. 536.

37. H. Hunger, «Die Exarchenliste des Patriarchen Kallistos I. Im Patriarchatsregister von K. pel» στο J. Chrysostomides (έκδ.), ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ (Essays to Joan Hussey), Cumberley - Surrey 1988, σ. 431 - 480.

σάρων ἐνοριῶν (*Βλαχερνῶν, Ἁγίων Ἀποστόλων, Ἀγ. Γεωργίου καὶ Μυριοφύτων*) καὶ ἀπὸ περιοχῆς ἐκτὸς Κωνσταντινουπόλεως ὁ πρωτονοτάριος Ἡρακλείας καὶ ὁ σακελάριος τῆς ἐπισκοπῆς Τζερμιῶν. Εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ χωρισμὸς τῶν περιοχῶν εὐθύνης τῶν ἐξάρχων, ποὺ χαρακτηρίζονται «ἐνορίες», ἀντιστοιχεῖ στὸν παλαιὸ χωρισμὸ τῆς Πόλης σὲ «ορεγεῶνες» ἢ «γειτονίες»³⁸ μὲ ἐξαιρέση (ἴσως) τὴν περιοχὴ τοῦ Γαλατᾶ ἀφοῦ συνολικὰ οἱ πολιτικὲς «γειτονίες» εἶναι δεκατρεῖς, ἐνῶ οἱ ἔξαρχοι εἶναι δέκα. Ἡ παρουσία τῶν ὑπογραφῶν ἀπὸ τὸν βασιλικὸ κλῆρο δείχνει, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ καὶ πάλι ὁ Δαγρουζές, ὅτι οὔτε αὐτοὶ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ ἐποπτεία. Τὸ τελευταῖο εἶναι φυσιολογικὸ, ἐφ' ὅσον ἡ φύση τῆς ἐξαρχικῆς ἐποπτείας δὲν εἶναι διοικητικῆς - οἰκονομικῆς φύσεως, ἀλλὰ προέκταση τοῦ δικαίου κρίσεως ποὺ προσιδιάζει στὸν οἰκεῖο ἐπίσκοπο. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ὑποτιθέμενη ἀσυλία τῶν βασιλικῶν κληρικῶν ἀπὸ τὴν κανονικὴ ἐποπτεία τοῦ Πατριάρχη ποὺ ἐμφανίζεται σὲ κάποια *Νεαρά*, τὴν ὁποία ἐξέδωσε ὁ Burgmann³⁹.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν κληρικῶν, φαίνεται ὅτι ἔχουμε ἓνα μοναδικὸ δείγμα πλήρους καταγραφῆς τοῦ δυναμικοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ ὁποῖο λίγο ἔχει προσεχθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς μέχρι σήμερᾶ⁴⁰. Οἱ ἀναφορὲς μας στὴν ἀριθμητικὴ δύναμη τοῦ κλήρου βασιζόνταν στίς γενικὲς μαρτυρίες καὶ ἐκτιμήσεις πηγῶν ἀλλὰ ὄχι σὲ μιὰ τόσο ἀκριβῆ καταγραφή⁴¹. Ὁ

38. Φαίνεται σωστὴ ἡ λεξικολογικὴ ταύτιση τοῦ «ἐνορία» καὶ «γειτονία» ἀπὸ τὸν Σάθα (*Bibliotheca graeca medii aevi...*, τ. VI, Βενετία - Παρίσιοι 1872 - 1894, σ. 643, 645), στὴν ὁποία καταφεύγει ὁ Δαγρουζές (*Offikia*, σ. 129). Ὁ χωρισμὸς σὲ γειτονίες μὲ ἐπιμεφαλῆς «γειτονιάρχες» εἶναι πρωτοβυζαντινῆς προελεύσεως καὶ μάλιστα γνώρισε καὶ ἐξαγωγή τοῦ θεσμοῦ στὸ κράτος τῶν Ὀμηριτῶν τῆς Ἀραβίας τὸν 6ο αἰ. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. σύνοψη τῆς ἔρευνας στὸ Ἀθ. Ν. Παπαθανασίου, *Οἱ «Νόμοι τῶν Ὀμηριτῶν» ἱεραποστολικὴ προσέγγιση καὶ ἱστορικὴ - νομικὴ συμβολή*, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1994, σ. 173 - 174.

39. L. Burgman, Marie - Therese Fogen, A. Schminck, *Cupido Legum*, Frankfurt am Main 1985, s. 19 - 32. Τὴν μαρτυρία αὐτὴ ἀμφισβήτησε ἤδη ἡ Ἑλ. Παπαγιάννη (*Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἐγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1986, σ. 20, στὸ ἐξῆς Παπαγιάννη, *Οἰκονομικά*).

40. Πράγματι ἡ Παπαγιάννη δὲν κάνει χρῆση αὐτῆς τῆς μαρτυρίας ὅταν ὑπολογίζει τὰ ἔξοδα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τὴν περίοδο αὐτὴ (*Οἰκονομικά*, σ. 123) καὶ στηρίζεται στίς κλασικὲς ἔμμεσες μαρτυρίες, γιὰ τίς ὁποῖες βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση.

41. Πολλὲς φορὲς χρησιμοποιεῖται ἡ μαρτυρία τοῦ Κατακουζηνοῦ, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας κατὰ τὴ συνάντηση κληρικῶν ἀποδείχθηκε ἀνεπαρκῆς σὲ χώρο (Κατακουζηνοῦ *Ἱστορία Δ΄ β΄*: ἔκδ. Βόννης τ. 2, σ. 15) ἢ ἡ μαρτυρία τοῦ *Buondelmonti*, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι τὸ 1422 μέτρηση στὴν Κωνσταντινούπολη 800 κληρικούς. Οἱ παραπομπὲς στοῦ Ε.Μ. Ἀντωνιάδη, *Ἐκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας* τ. Γ΄, Ἀθήνα 1909 (ἀνατ. 1983) σ. 152 - 153.

ἀριθμὸς τῶν 523 ὑπογραφῶν μᾶς ἐπιτρέπει καὶ μιὰ ἐκτίμηση τοῦ κόστους μισθοδοσίας τῶν κληρικῶν, ἀφοῦ γνωρίζουμε γενικὰ ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ γλίσχρος μισθὸς τῶν κληρικῶν ἀνέρχεται σὲ 6 ἕως 8 *ὑπέρπυρα νομίσματα*⁴² τὸ ἑξάμηνο (πληρωτέρος κάθε Μάρτιο καὶ Σεπτέμβριο) ἢ 13 - 16 νομίσματα ἐτησίως⁴³ καὶ φυσικὰ κλιμακώνεται ἀνάλογα μὲ τὶς ὑπηρεσίες καὶ τὰ προσόντα κάποιων κληρικῶν (ποὺ ὅμως θὰ ἦταν λίγοι). Ὡστόσο, δὲν διευκρινίζεται πόσοι ἀπ' αὐτοὺς τοὺς κληρικοὺς ἀνήκουν στὴν *Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ* (ἔχουν δηλαδὴ ὀργανικὲς θέσεις στὴν περιοχὴ εὐθύνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κυρίως στὴν Ἁγία Σοφία) καὶ ἄρα μισθοδοτοῦνται ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ πόσοι ἀνήκουν σὲ ἰδιωτικὰ παρεκκλήσια, ἰδρύματα, μονές κ.λ.π., ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ πλευρᾶς κάλυψης ἐφημερίων ἀλλὰ οὔτε καὶ ὡς πρὸς τὸν ἐκκλησιασμὸ τῶν ἐνοριτῶν διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ ἐνοριακοὺς («καθολικοὺς»), μοναστηριακοὺς, προσκυνηματικοὺς καὶ ἰδιωτικοὺς ναοὺς. Ὅπως οἴεται ὁ ἀριθμὸς τους δὲν μπορεῖ νὰ φθάνει τὰ ἀπίστευτα ἐπίπεδα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου⁴⁴. Ἄν προσθέσει κανεὶς στοὺς δέκα ἐξάρχους περίπου 43 ὑπογραφῆς ὀφεικιοῦχων καὶ μορφωμένων κληρικῶν ἔχουμε ἓνα ἐλάχιστο ἀριθμὸ πενηντατριῶν κληρικῶν, ἐνῶ ἀπὸ τὶς 529 ὑπογραφῆς (ἀπλῶν κληρικῶν καὶ ἐξάρχων, μείον τὶς ὑπογραφῆς τῶν βασιλικῶν) πρέπει νὰ ἀφαιρέσουμε περὶ τὶς 60 - 70, τῶν ὁποίων τὰ κραυγαλέα ὀρθογραφικὰ λάθη στὴν αὐτόγραφή ἀναγραφὴ τοῦ ἰδίου τοῦ ὀνόματός τους δείχνουν χαμηλότατο μορφωτικὸ ἐπίπεδο (μετὰ βίας γραφὴ καὶ ἀνάγνωση) ποὺ μᾶλλον θὰ καθιστοῦσε δύσκολη τὴν ἐνταξί τους σὲ ὀργανικὴ θέσι⁴⁵. Ἔτσι ἔχουμε ἓνα εὖρος ἀπὸ 43 ἕως 460 κληρικοὺς ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ μισθοδοτοῦνταν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Μεγαλύτερη ἀκρίβεια δὲν

42. Τὸ *ὑπέρπυρο* εἶναι ἡ βασικὴ νομισματικὴ μονάδα τοῦ Βυζαντίου τὸ ὁποῖο, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε, ἔχει χάσει πολλὴ ἀπὸ τὴν παλιὰ του ἀξία (4,42 γρ. χρυσοῦ) καὶ ἰσοῦται μὲ περίπου μισὸ βενετικὸ δοκάτο.

43. Παπαγιάννη, *Οἰκονομικά*, σ. 119 - 120.

44. Παπαγιάννη, *Οἰκονομικά* σ. 94.

45. Τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς τὶς ἔκανε καὶ ὁ H. Hunger ποὺ τόνισε ὅτι παρατηρώντας τὶς ὑπογραφῆς αὐτὲς ἀπὸ καθαρὰ παλαιογραφικὴ σκοπιὰ διαπιστώνουμε ὅτι ναὶ μὲν δὲν ὑπάρχουν ἀγράμματοι ἱερεῖς ποὺ ὑπογράφουν μὲ σταυρὸ (*Schreiben und Lesen in Byzans*, München 1989, σ. 80), ἀλλὰ ἡ εἰκόνα τῶν ὑπογραφῶν ἀντανανακλᾷ ἀκριβῶς τὶς κοινωνικὲς καὶ μορφωτικὲς διαφορῆς ἀφοῦ ἄλλες χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐξάσκηση στὴν τέχνη τῆς μονοκονδυλιᾶς (ἀνωτέρου ἐπιπέδου), ἄλλες εἶναι ἀπλούστερες, ἀλλὰ ὀρθογραφημένες καὶ σὲ στρωτὴ μικρογράμματα γραφὴ, ἐνῶ τέλος, οἱ κατωτέρου ἐπιπέδου χαρακτηρίζονται ἀπὸ σύμφυση μικρογράμματος καὶ μεγαλογράμματος χαρακτήρων με πολλοὺς Ἰτακισμοὺς (δ.π., σ. 83).

εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθεῖ⁴⁶, ἀλλὰ μπορούμε νὰ εἰκάσουμε ὅτι σὲ ἓνα σύνολο 20 μεγάλων ναῶν καὶ προσκυνημάτων καὶ ἄλλων 35 μονῶν ποὺ περιγράφουν π.χ. οἱ Ρῶσοι περιηγητὲς τὸν 15ο αἰ.⁴⁷ 50 - 60 κληρικοὶ ὀργανικὰ τοποθετημένοι εἶναι ἓνας λογικὸς ἀριθμὸς. Ἔτσι τὰ ἔξοδα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προϋπολογισμοῦ θὰ κινούνταν ἀνάμεσα στὰ 600 ἕως 6000 ὑπέρπυρα μὲ πιθανότερο ποσοῦν τὰ 700 - 1000 ὑπέρπυρα. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι μολονότι ὁ μισθὸς αὐτὸς ἦταν πολὺ χαμηλὸς⁴⁸, ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπιζε σοβαρὰ προβλήματα νὰ τὸν ἀποδίδει στὴν ὥρα του. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ὑπόλοιπους κληρικοὺς ποὺ διακονοῦσαν μὲ ἰδιωτικὲς συμβάσεις δὲν φαίνεται νὰ ὑπερβαίνουν τὰ εἰσοδήματα τῶν συλλειτουργῶν τους τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας⁴⁹. Παρατηροῦμε ὁμῶς ἀσάφεια στὶς ἀποδοχὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀνοιχτῆς διαπραγματεύσεως ποὺ συνόδευε τὴν παροχὴ ἱερατικῶν ὑπηρεσιῶν.

γ. Τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου

Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ κοινωνικὰ καὶ ἰδεολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ συγκρίνοντάς τα μὲ τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα τοῦ κλήρου μπορούμε νὰ προχωρήσουμε σὲ μερικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση τοῦ κλήρου συνυπολογίζοντας καὶ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ, τῶν ὁποίων τὴν ἐμφάνιση καὶ ὑπαρξὴ ἐπέτεινε ἡ οἰκονομικὴ κακοδαιμονία. Τέτοια εἶναι ὁ ρόλος τῶν εἰσφορῶν τοῦ ποιμνίου, οἱ ἰδιωτικὲς συμφωνίες καὶ ἡ ἄσκηση παραλλήλων ἐπαγγελμάτων ἢ ὀφφικίων.

Γιὰ νὰ ἔχουμε μιὰ εἰκόνα τῶν εἰσφορῶν τοῦ ποιμνίου («*τυχηρά*»), ποὺ

46. Προϋπόθεση γι' αὐτὸ θὰ ἦταν ταῦτιση τῶν ὑπὸ λειτουργία ναῶν στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ διαμόρφωση προσωπογραφικῶν «φακέλων» γιὰ τὸν κάθε ἀναγραφόμενο ἱερέα. Μιὰ τέτοια ἐργασία ἐλπίζω νὰ ἀναληφθεῖ ἀπὸ τὸν γράφοντα στὸ μέλλον.

47. G. P. Majeska, *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth Centuries*, Washington D.C., 1984, σ. 464.

48. Ἐνδεικτικὸ τῆς ἀγοραστικῆς του δυνάμεως· τὸ 1323 ἓνα «στρέμμα» (939, 18 τ.μ.), ἀπλοῦ ἀγροῦ κόστιζε περίπου μισὸ νόμισμα (0, 557) καὶ ἡ ἴδια ἔκταση ἀμπελιοῦ, στὰ 1355, 6, 49 νομίσματα (E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970, σ. 63-64), ἐνῶ ἓνα ἄλλογο στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. μπορούσε νὰ κοστίζει 12 - 15 νομίσματα καὶ ἓνας μόδιος κριθᾶρι στὴν Κύπρο τέλος τοῦ 1373, 2/3 νομίσματος (G. Ostrogorsky, «*Löhne und Preise in Byzanz*», *Byzantinische Zeitschrift* 32 [1932] 329). Εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἓνα ἄλλογο ἢ δύο στρέμματα ἀμπελιοῦ στοίχιζαν τὸ μισθὸ ἑνὸς ἔτους!

49. Παπαγιάννη, *Οἰκονομικά* σ. 124.

ἀποτελεῖ μακρὰ παράδοση⁵⁰, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε μιὰ ἄλλη σημαντικὴ πτυχή πού εἶναι ἡ ἀποτίμηση τῶν πραγματικῶν ποιμαντικῶν ἀναγκῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀπαιτουμένων κληρικῶν. Πράγματι, ἡ παρουσία πολλῶν «περισσῶν» (ὑπεράριθμων) κληρικῶν κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο καὶ οἱ ὑπερβολές ὀρισμένων περιηγητῶν τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, δημιούργησαν τὴν ἐντύπωση μιᾶς πολυπληθοῦς καί, ἐν τέλει, παρασιτικῆς τάξεως κληρικῶν πού διέμεναν στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν πραγματικότητα ὁ παραπάνω εἰκαζόμενος ἀριθμὸς κληρικῶν μοιράζεται σὲ ἓναν ἀρκετὰ μεγάλο πληθυσμὸ, ὅπως τὸν ὑπολογίσαμε παραπάνω. Ἐνας πληθυσμὸς ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ἀπὸ 80 - 100.000 κατοίκους μᾶς δίνει μιὰ ἀναλογία ἐνὸς ἱερέα ἀνὰ 160 - 200 κατοίκους περίπου. Πρόκειται γιὰ ἀριθμοὺς πού δὲν συγκρίνονται μὲ τὰ σημερινὰ πληθυσμιακὰ δεδομένα, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε δὲν διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὰ δεδομένα μιᾶς σημερινῆς ἐπαρχιακῆς ἐνορίας. Ἄν σ' αὐτὰ προσθέσουμε τίς ἰδιαιτέρες ἀνάγκες πού ἀπαιτοῦσε ἡ πατριαρχικὴ ὑπαλληλία, τὰ πλεῖστα μοναστήρια καὶ τὰ ἰδρύματα κοινωνικῆς ἀντιλήψεως πού συντηροῦσε ἡ Ἐκκλησία στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴ γενικώτερη χρῆση τῶν κληρικῶν, πού ἀναφέραμε παραπάνω, ὁ ἀριθμὸς τῶν κληρικῶν δὲν φαίνεται ὑπερβολικὸς. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ λαϊκοὶ (γιὰ τοὺς λόγους πού προαναφέραμε) προσέτρεχαν στοὺς ποιμένες τοὺς πολὺ συχνότερα ἀπ' ὅτι σήμερα γιὰ διάφορες ἱεροπραξίες. Αὐτὲς μποροῦσαν νὰ εἶναι τελικὰ ἓνα ὑπολογίσιμο βοήθημα γιὰ τὸν κληρικὸ.

Τὰ ποικίλα δοσίματα ἀπὸ τοὺς ἐνοριῖτες μαζί μὲ τίς ἰδιωτικὲς συμφωνίες γιὰ ἱερατικὲς ὑπηρεσίες μποροῦσαν συνεπῶς νὰ εἶναι ἓνα συμπλήρωμα τῶν ἀποδοχῶν τοῦ ἱερέα. Αὐτὸ ὅμως πού προφανῶς δὲν μποροῦσε νὰ ἐλεχθεῖ (καὶ ἀποτελοῦσε καὶ τὸν μεγαλύτερο κίνδυνο) ἦταν οἱ ποικίλες πληθυσμιακὲς καὶ οἰκονομικοκοινωνικὲς διαφορὲς τῶν ἐνοριτῶν μεταξύ τους καὶ τὸ καθεστῶς ἀνοιχτῆς διαπραγματεύσεως πού καθιστοῦσε κάποιες ἐφημεριακὲς θέσεις προσοδοφόρες καὶ ἄλλες ὄχι, ἐνῶ εὐνοοῦσε τὸ κλίμα πελατειακῶν σχέσεων μὲ συγκεκριμένους ἰσχυροὺς λαϊκοὺς καὶ τὸν τυχοδιωκτισμὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε. Συνέπεια αὐτῶν τῶν πελατειακῶν σχέσεων εἶναι ἡ ἐνδοτικότητα, ὅταν πολλοὶ πιστοὶ ζητοῦν ἐξαιρέση ἀπὸ τοὺς κανόνες εἰδικὰ σὲ θέματα γάμων καὶ ἡ συχνὴ ἐπέμβαση πολιτικῶν καὶ ἄλλων «μέσων» πρὸς ὄφελος παραπτωματικῶν κληρικῶν. Τοῦτο καλλιεργοῦσε ἓνα κλίμα ἀτιμωρησίας καὶ διαφθορᾶς. Ἀπέναντι σ' αὐτὸ ὅμως, πρέπει νὰ παραδεχθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ Πατριαρχεῖο ἀντιστεκόταν σθεναρὰ καὶ (προϊούσης τῆς γενικῆς καταρρεύσεως τοῦ Κράτους καὶ ἐπομένως καὶ τῶν διαφορῶν κέντρων ἐξου-

50. Παπαγιάννη, *Οἰκονομικά* σ. 224 - 230.

σίας) με άρκετή έπιτυχία και ένα από τὰ μέτρα πού μετερχόταν ήταν και ή είσαγωγή τών έξάρχων.

Σχετική με τὸ άσαφές τοπίο τής κοινωνικής και οικονομικής γεωγραφίας του Κωνσταντινουπολιτικού ποιμνίου είναι και ή άσκηση παράλληλων επαγγελμάτων από τήν πλευρά τών κληρικών. ‘Ως γνωστόν, είναι παλαιά ή παράδοση οί κληρικοί νά άσχολούνται και με άλλα επαγγέλματα, από τὰ όποια άλλα ήταν συμβατά με τήν ιδιότητά τους και ένθαρρύνονταν από τούς κανόνες, άλλα ήταν νομικά άσυμβίβαστα και άλλα ήθικά άνεπίτρεπτα⁵¹. ‘Η ύπαρξη κληρικών συμβολαιογράφων («ταβουλαρίων») πού έπρατταν και «παρείσπρακτα»⁵² και ή μνεία άνεπίτρεπτων επαγγελμάτων στα έγγραφα πού άφορούν τὸ έργο τών έξάρχων δείχνει ότι τὸ φαινόμενο ύπήρχε και μεγάλωνε τήν άνισότητα ευκαιριών και επιπέδου διαβίωσης τών κληρικών, ένῳ πολλαπλασίαζε τίς ποικίλες έξαρτήσεις και τούς συμβιβασμούς. ‘Αν τέλος, στα προβλήματα αυτά, προσθέσουμε και τὸ χαμηλό μορφωτικό επίπεδο πολλών ιερέων (άπό τίς ύπογραφές συμπεραίνει κανείς ότι ένα 13% γνώριζε μετά βίας γραφή και άνάγνωση), τότε έχουμε μιá πανοραμική εικόνα τών αίτιών του προβλήματος πού ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος προσπάθησε νά επιλύσει.

‘Η εικόνα συνεπώς πού προκύπτει δέν είναι άκριβώς ή εικόνα μιás έξαθλιωμένης τάξεως κληρικών, όπως υπαινίσσεται ή γνωστή μαρτυρία για τόν κληρικό πού, τὸ 1365, έκλεψε τὸ «φεγγεῖον» τής εικόνας τής Θεοτόκου για νά θρέψει τήν άπό τριών ήμερῶν άσιτη οίκογένειά του⁵³. Πλάι στους έξαθλιωμένους κληρικούς αυτής τής κατηγορίας υπάρχουν οί ὀφφικιάλοι, οί υπάλληλοι του βασιλικού κλήρου και ὅλοι εκείνοι πού κινούνται στο άσαφές καθεστώς τής παροχής ιερατικών υπηρεσιών με ιδιωτικές συμβάσεις, πού άσκούν παράλληλα επαγγέλματα, πού προσκολλώνται σε ισχυρούς λαϊκούς. Δέν θά ήταν υπερβολικό νά ύποστηρίξει κανείς ότι προβλήματα άμφισβήτησης και άπειθαρχίας δέν δημιουργεί ή κοινωνική διαμαρτυρία τών πρῶ-

51. Συμβατά επαγγέλματα ήταν τὰ χειρωνακτικά, παιδαγωγικά, αντιγραφικά καθώς και δραστηριότητες σχετικές με τήν εφαρμογή τών νόμων (συμβολαιογραφία κ.λπ.), άσυμβίβαστα ήταν χρηματιστικές - εισπρακτικές δραστηριότητες, έπιτροπεία, συνηγορία και διαχείριση μεγάλων περιουσιών, άπογορευμένα, τέλος, ήταν ανήθικες δραστηριότητες, όπως θέατρο (μυμική), ιδιοκτησία ταβερνῶν, οίκων άνοχής κ.τ.λ. Βλ. ‘Ελ. Παπαγιάννη, «‘Επιτρεπόμενες και άπαγορευμένες κοσμικές ένασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου», Πρακτικά Δ’ Πανελληνίου ‘Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσ/νίκη 1983, 146 - 166.

52. ‘Όπως ὁ Γεώργιος Προβατιανός (MM I No 102, σ. 456).

53. (MM I, No 218, σ. 475).

των, όπως διαγράφεται στην σχετική έρευνα της Carolina Cupane⁵⁴, αλλά η στάση των δευτέρων. Πράγματι ο Γεώργιος Προβατιανός, που απείλησε, το 1365, τους εκκλησιαστικούς προϊστάμενους του ότι «*ἀπελεύσεται εἰς Φράγγους ἢ Τούρκους*»⁵⁵, δεν είναι ένας αγανακτισμένος φτωχὸς ιερέας, ἀλλὰ ἕνας μορφωμένος που ἀσκεῖ καὶ τὴν «*ταβουλαρικήν*» καὶ ἔχει καὶ ἀπ' αὐτὴν ἀποδοχές. Οἱ κληρικοὶ που, ἔνωρίτερα (περὶ τὸ 1306 - 1307, ἀπειλοῦσαν τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο τὸν Α΄ ὅτι θὰ ἀπόσχουν ἀπὸ τὰ καθήκοντά τους ἦταν, ὅπως πειστικὰ ἔδειξε ἡ Παπαγιάννη⁵⁶, οἱ *ἐξωκατάκοιλοι* ἄρχοντες, μὴ «*ἀριστοκρατία τοῦ κλήρου*», που ὑπερασπιζόταν τὰ ἐργασιακὰ καὶ οἰκονομικὰ προνόμιά της καὶ ὄχι οἱ ἀπλοὶ κληρικοὶ. Ἔτσι ἡ «*τάξη*» τῶν κληρικῶν διαγράφεται ὡς «*τάξη*» μὲ χαλαρὴ συνοχή, μεγάλες ἀνισότητες καὶ τάση γιὰ ἀτομικὴ πρόοδο καὶ διασφάλιση, καὶ προφανῶς, αὐτὸ τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο ἦταν ἕνα οὐσιαστικὸ αἶτιο γιὰ ποικίλα ἠθικὰ προβλήματα.

δ. Κοινωνικὴ ἠθικὴ κλήρου καὶ λαοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη

Ἐχοντας τὴ δημογραφικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ φυσιογνωμία κλήρου καὶ λαοῦ μπορούμε πληρέστερα καὶ πιὸ τεκμηριωμένα νὰ αἰτιολογήσουμε καὶ νὰ ἀντιστοιχήσουμε τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὴν ἠθικὴ, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν τὸν πυρῆνα τοῦ ποιμαντικοῦ προβλήματος που καλοῦνταν νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Κάλλιστος μὲ τὸ θεσμὸ τοῦ ἐξάρχου.

Ἀνάλυση τῶν τυπικῶν παραπτωμάτων τῶν κληρικῶν ἔχει ἦδη ἐπιχειρηθεῖ⁵⁷ καὶ ἐντοπίζεται κυρίως σὲ ἱερολογίες ἀντικανονικῶν γάμων εἴτε πρόκειται γιὰ τέταρτο γάμο («*τετραγαμία*»), γάμο μεταξὺ μοιχῶν («*μοιχοξενξία*»), πολυγαμία, καὶ «*ἀθεμιτογαμία*» (γάμοι κωλυόμενοι γιὰ κανονικοὺς λόγους⁵⁸) που ἀπαγορεύονται ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες,

54. C. Cupane, «Una "classe sociale" dimenticata: il basso clero metropolitano. Un tentativo di ricostruzione alla luce del Registro del Patriarcato Costantinopolitano (1315 - 1402)» σὺν H. Hunger, *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel I*, Wien 1981, σ. 61 - 83.

55. *MM I*, No 102, σ. 456, 20.

56. Παπαγιάννη, *Οἰκονομικά*, σ. 114 - 118.

57. Ἀξιοποίηση αὐτῶν καὶ συναφῶν ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς (καὶ ἀπὸ ἄλλες πόλεις καὶ τὸ Ἅγιο Ὄρος), γιὰ νὰ καταδειχθεῖ ἡ κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ κλήρου καὶ τὰ συνήθη παραπτώματα, ἔχει γίνει σὺν A. Ferjancic, «On the parish clergy in Late Byzantium», *ZRVI 22* (1983) s. 59 - 115, ἰδιαίτ. 71.

58. Πρόκειται κυρίως γιὰ γάμους μεταξὺ συγγενῶν μέχρι 7ου βαθμοῦ (ἀπαγορευμένοι ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ 1166, βλ. V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I, Les Actes des Patriarches, Chalkedon 1932 - 1947*, 1068) καὶ μὲ αἰρετικούς.

εἶτε πρόκειται γιὰ τρίτο γάμο («τριγαμίαι»), ὁ ὁποῖος ἂν καὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπαγορευμένος ἀπὸ τοὺς κανόνες ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέπεται μὲ φειδῶ καὶ ἐν γνώσει τῶν συγκεκριμένων συνθηκῶν (ἂν π.χ. ὁ ὑποψήφιος ἦταν νέος κάτω τῶν σαράντα ἐτῶν καὶ ἄτεκνος), ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ἀπαγορευέται, ἂν ὑπῆρχαν παιδιὰ ἀπὸ τοὺς προηγούμενους γάμους⁵⁹ κ.λπ. Ἰδιαίτερη περιπτώση ἀποτελοῦσαν τὰ «ἀνηθα» συνοικέσια, δηλαδή γάμοι μεταξὺ ἀνηλίκων, ὅταν τὸ ἀγόρι ἦταν κάτω ἀπὸ 14 ἐτῶν καὶ τὸ κορίτσι κάτω ἀπὸ 12⁶⁰. Εἶναι φανερό, ἀπὸ τὴ συχνότητα ποὺ ἀναφέρεται τὸ παράπτωμα αὐτό⁶¹ ὅτι ὑπῆρχε μιὰ ἔντονη τάση τῆς ὑστεροβυζαντινῆς κοινωνίας γιὰ σύναψη τέτοιων συνοικεσίων ποὺ μαρτυρεῖται πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε⁶² καὶ δὲν περιλάμβανε μόνο τοὺς κοινούς θνητούς, ἀλλὰ ἐκτεινόταν μέχρι καὶ στὴν αὐτοκρατορική οἰκογένεια⁶³. Τὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος ἀναγκάσθηκε νὰ γράψει τέσσερις φορὲς γιὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ καὶ νὰ ἀπειλήσει μὲ καθαίρεση ἀκόμη καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐξάρχους δείχνει τὴ δυσκολία ποὺ ὑφίστατο νὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ κανόνες στὴ συγκεκριμένη κοινωνία⁶⁴.

Μιὰ ἄλλη κατηγορία ἀμαρτημάτων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐλεχθοῦν ἦταν ἡ ἀκόλαστη ζωὴ πολλῶν κληρικῶν, ἢ συναναστροφή μὲ λαϊκοὺς σὲ συμπόσια⁶⁵, ἢ παραμονὴ τους σὲ «καπηλεῖα»⁶⁶ καὶ ὁ συνακόλουθος ἀλκοολισμός. Τὸ ὅτι, παρὰ τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῶν ἱερῶν κανόνων, δὲν ἦταν σπάνια ἡ ὑπαρξὴ οἰνοφλύγων ἱερέων μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις τὴν ἐποχὴ ποὺ

59. Βλ. ἀποφάσεις Τόμου Ἐνώσεως τῆς Συνόδου 922, Γ.Α. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα Θεῶν καὶ Ἱερῶν Κανόνων*, Ἀθήνησιν 1852, Ε΄ σ. 4 - 11 στὸ ἐξῆς Ράλλη - Ποτλῆ). Γενικότερες παρατηρήσεις γιὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ στὸ Hunger, *Eherecht* σ. 65 - 78.

60. Βλ. Σημείωμα Γερμανοῦ Β΄, Ράλλη - Ποτλῆ, Ε΄ σ. 109 καὶ Hunger *Eherecht*, σ. 65 - 78.

61. Βλ. *MM I*, No 174, σ. 397 - 399. Σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ ἱερέας Κωνσταντῖνος Στρογγύλος διαβεβαιώνει ὅτι θὰ ἀπέχει «ἀπὸ τῶν ἀνοίβων συνοικαίσεων, μηδὲ συγκροτεῖν (ὑπισχνεῖται) ὄλωσ εἰς ταῦτα, μηδὲ ποιεῖν ἱερολογίας εἰς ἀνηθα ἄνευ τῆς συνήθως διδομένης βούλης ὀρισμῶ τῆς ἐκκλησίας» (*MM I*, No 167, σ. 373, 23 - 25). Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος ἐκφώνησε καὶ σχετικὴ Ὁμιλία: βλ. Γόννη, *Κάλλιστος* σ. 225.

62. Hunger, *Eherecht*, σ. 72 - 73.

63. Βλ. τὸ γάμο τῆς ἀνίλικης κόρης τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Σιμωνίδος μὲ τὸν Κράλη τῆς Σεβρίας (Γ. Παχυμέρη, *De Andronico Palaelogo III*, 31: ἔκδ. CSHB, Bonnæ, τ. 2, 274 - 276).

64. Βλ. καὶ Hunger, *Eherecht* σ. 68 - 69.

65. *MM I*, No 135, σ. 306, πρβλ. Darrouzès, *Regestes* 2319.

66. *MM I*, No 181, σ. 421.

ἐξετάζουμε⁶⁷. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἓνα εὐρύτερο κοινωνικό φαινόμενο πού ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος καλεῖται νά πατάξει. Παράλληλα, ὅμως, οἱ κληρικοί ἐγκαλοῦνται καί γιὰ γενικώτερη φαύλη διαγωγή, δείγματα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀνάμιξη σέ ἔριδες μεταξύ τῶν ἐνοριτῶν⁶⁸ ἢ ὁ χρηματισμός καί ἡ ἄσκηση ἐμπορίου πού ἀπάδει πρὸς τὸ ἱερατικό λειτούργημα, κατηγορίες πού συμφωνοῦν ἀπόλυτα μέ τίς παρατηρήσεις γιὰ τίς παράλληλες δραστηριότητες τῶν ἱερέων πού ἀναλύσαμε παραπάνω. Γιὰ νά πατάξει τὰ γενικώτερα αὐτὰ προβλήματα ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος εἶχε ἐκφωνήσει καί σχετικό λόγο, τοῦ ὁποίου ὅμως μικρὸ μόνο μέρος σώζεται⁶⁹. Ἡ εἰκόνα πού διαμορφώνεται ἐδῶ συμπληρώνει τὴν ἤδη ζοφερὴ κατάσταση πού φαίνεται ὅτι εἶχε διαμορφωθεῖ μέ τὴν διαδεδομένη ἄσκηση τῆς μαγείας καί τῆς γενικῆ σύγχυσης πού δημιουργοῦσε ἡ πολιτικὴ ἀνασφάλεια καί ἡ ἐκτεταμένη ἀστικοποίηση.

Ἐκτὸς τῆς ἄλλης δὲν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ἀνομοιογένεια πού χαρακτηρίζει τὴν τάξη τοῦ κλήρου σέ κοινωνικό καί οἰκονομικό ἐπίπεδο, χαρακτηρίζει καί συνολικά τὸν Κωνσταντινουπολιτικὸ πληθυσμὸ σέ ἐπίπεδο ὕλικῆς διαβίωσης καί ἰδεῶν (καί αὐτὸ εἶναι μία ἀκόμη ἀπόδειξη ὅτι ὁ κλῆρος δὲν ἀποτελοῦσε μίαν κλειστὴ καί ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν κοινωνία κἀστα). Πλάι στὸν ἀπλὸ λαό, πού προσπαθοῦσε νά ἐπιβιώσει, ὑπῆρχε μίαν μεσαία τάξη κρατικοδίαιτων διανοουμένων καί δασκάλων⁷⁰ καθὼς καί πλούσιοι εὐγενεῖς. Μίαν ἀνεπτυγμένη ἐμπορευματοποιημένη οἰκονομία τροφοδότησε τὴν περίφημη Παλαιολόγια Ἀναγέννηση στὴν τέχνη καί ἔφερε κοντὰ στοὺς εὐποροὺς Κωνσταντινουπολίτες τὸν τρόπο ζωῆς τῶν Βορειοϊταλικῶν πόλεων. Ἡ ἀνακαίνιση τῆς Μονῆς τῆς Χώρας εἶναι ἀκριβῶς προϊὸν αὐτῆς τῆς ἀνεπτυγμένης ἀστικοποιήσεως. Στὸν τομέα τῶν ἰδεῶν ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοσμικῆς σκέψεως (μέ οὐσιαστικὸ μοχλὸ καί πάλι τῆς Μονῆς τῆς Χώρας) ἔκανε τὴν διανόηση τῆς Βασιλεύουσας νά συγγενεῦει μέ αὐτὴν τῶν ἀναγεννησιακῶν στοχαστῶν τῆς Β. Ἰταλίας στὰ γράμματα, τὴ φιλοσοφία καί τίς θετικὰς ἐπιστῆμες⁷¹.

67. Πρόκειται γιὰ τὸν ἱερέα πού ἀναφέρεται στὸ ΜΜ II, σ. 360 καί ἀναλύει ὁ Hunger, *Eherecht*, σ. 75.

68. ΜΜ I, No 135, σ. 306.

69. Πρόκειται γιὰ Διδασκαλία παραινετικὴ πρὸς τοὺς ἱερεῖς. Βλ. Γόννη, *Κάλλιστος*, σ. 249 - 251.

70. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. I. Sevcenko, «*Society and Intellectual life in the Fourteenth century*», XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 1971, Rapports, I, 8-14.

71. Γιὰ ὁμοιότητες στὴ σκέψη ὑστεροβυζαντινῶν φιλοσόφων μέ ἀναγεννησιακὰ ὀνόματα ὅπως τῶν M. Ficino, G. Cardano κ. ἄ. βλ. (ἐλλείπει ἄλλης ἐργασίας) D. Moschos, «*Der Streit um die Methode der Naturbeobachtung im späten Byzanz-geistesgeschichtliche und theologische Konsequenzen*» *Orthodoxes Forum* 6 (1992) 2, 209 - 220.

Μιά τέτοια ἀνομοιογενῆς εἰκόνα ἐκκοσμικεύσεως καὶ δεισιδαιμονίας, ἐξαθλιώσεως καὶ ἀστικοποιήσεως, φαυλότητας καὶ ἐκκλησιαστικῆς πνευματικότητας ἀποτελοῦσε ἓνα πελώριο ποιμαντικὸ πρόβλημα γιὰ τὸν Πατριάρχη Κάλλιστο. Ἡ εἰσαγωγή τῶν ἐξάρχων ἐξηγεῖται μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑπόβαθρο καὶ ἀπομένει νὰ ἐξετάσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὑλοποιήθηκε.

3. Σκοπιμότητα καὶ σημασία τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἐξάρχου

Μετὰ τὴν αἰτία τῆς δημιουργίας τοῦ θεσμοῦ μποροῦμε νὰ δοῦμε τὴ διαδικασία ἀποκρυσταλώσεώς του σὲ σχέση μὲ ὃ,τι προϋπῆρχε. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ πλῆθος τῶν κληρικῶν καὶ τὸ μέγεθος τῆς Βασιλεύουσας (ὅπως τὰ ἐξετάσαμε) ἦταν τέτοια ποῦ ἐπέτρεπαν τὴν διαφυγὴ καὶ ἀτιμωρησία παραπτωμάτων καὶ παραπτωματιῶν κληρικῶν. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ διακόνου Βασιλείου ποῦ χωρίζοντας τὴ νεαρὴ κοπέλλα, μὲ τὴν ὁποία ἦταν μνηστευμένος, καὶ παίρνοντας ἄλλη κατάφερε, παρὰ τὴ σχετικὴ ἀπαγόρευση τοῦ Πατριάρχη, νὰ χειροτονηθεῖ σὲ διάκονο διαφεύγοντας τὴν ἐπίβλεψη⁷². Χρειαζόταν, συνεπῶς, ἐπιτόπια ἐξέταση ὄχι γραφειοκρατικῆς φύσεως (ὅπως τοῦ χαρτοφύλακος ἢ τοῦ σακελλίου) ἀλλὰ ἀστυνομικῆς καὶ καθοδηγητικῆς.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἀπόδοση ὑπερβολικῆς σημασίας στὰ παραπτώματα κάποιων κληρικῶν ἀπὸ τὸ συνοδικὸ δικαστήριον τῆς Ἐνδημούσας Συνόδου μπορεῖ νὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Πατριάρχης δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὸς νὰ χειριστεῖ τὰ προβλήματα μόνος του καὶ νὰ ἐνθαρρυνθοῦν προσπάθειες νὰ ἀσκηθοῦν κατὰ περίπτωσιν παρεμβάσεις ἢ καὶ νὰ καλλιεργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι κάποιες διατάξεις ποῦ ἀφοροῦσαν κανόνες γάμου ἦταν ἀντικείμενο δυνατῆς ἀναθεωρήσεως. Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶναι, πιστεύω, διαφωτιστικὴ ἡ συζήτηση κατὰ τὴ σύνοδο ποῦ συνήλθε πιθανώτατα τὶς ἀρχὲς τοῦ 1361⁷³, γιὰ νὰ ἐξετάσει τὸ ἔγγραφο κάποιων ἀρχιερέων (τοῦ Χαλκηδό- νος καὶ τοῦ ὑποψηφίου Θεσσαλονίκης Νείλου Καβάσιλα), μὲ τὸ ὁποῖο καταγγέλονταν σκάνδαλα «τριγαμιῶν, τετραγαμιῶν καὶ ἀθεμιτογαμιῶν», καθὼς καὶ λάθος χειρισμοὶ σὲ χειροτονίες καὶ τιμωρίες ἐπισκόπων. Οἱ μητροπολίτες διαφωνοῦσαν μὲ τὶς λύσεις, τὰ ἐπιτίμια ποῦ ἔδινε ὁ Πατριάρχης, καὶ ζητοῦσαν αὐστηρότερες ποινές. Μὲ βασιλικὴ παρέμβαση τὰ θέματα τέθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους «ὡς δῆθεν ζητήματα κανονικὰ»⁷⁴, ἐνῶ καὶ οἱ μητροπολίτες Χαλκηδόνης καὶ Σουγδαίας ζητοῦσαν ἐπίσης στὴ Σύνοδο

72. *MM I*, No 225, s. 484 - 486.

73. Darrouzès, *Regestes*, 2432.

74. *MM I*, No 181, σ. 417, 12 - 13.

βαρύτερες τιμωρίες και πλήρη λύση τῶν ὑπὸ συζήτηση γάμων⁷⁵. Ὁ Πατριάρχης διαμαρτυρήθηκε και ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐφαρμογή τῆς λύσεως τῶν ἀθέσμων γάμων στὴν πράξη χρειαζόταν κρατική συνδρομή⁷⁶. Ἡ Σύνοδος τελικά συμφώνησε ὅτι τὰ παραπτώματα ποὺ ἀφοροῦν ἀθέσμους γάμους πρέπει νὰ δικάζονται και νὰ τιμωροῦνται ἀπὸ τὸν οἰκείο ἐπίσκοπο, ὅπως ἐπραξε και ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης στὴ διακαιοδοσία του. «Περισσὸν οὖν δοκεῖ», συνεχίζει εὐστοχα κάποιος ἱεράρχης «ἵνα κινῶνται ταῦτα εἰς τὴν Σύνοδον, ὡς προστριβεσθαι ἐντεῦθεν ὕβριν και κατηγορίαν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ»⁷⁷, ἐνῶ ὁ παριστάμενος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων συμπληρώνει ὅτι, ἀφοῦ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐπελήφθη μὲ συνοδικούς τόμους ποὺ ὁ ἴδιος ἐξέδωσε και ἄλλα μέτρα, «οὐ δίκαιόν ἐστιν, κινεῖσθαι και πολυπραγμονεῦσθαι ταῦτα ἐπὶ τοῦ μέσου και ἐπιφύεσθαι διὰ τοῦτο σκάνδαλα και ὀχλήσεις, ὡσπερ ἂν ἐπράττετο ταῦτα κατὰ γνώμην τῆς ἐκκλησίας»⁷⁸. Ἡ ἐρμηνεία τῶν λόγων αὐτῶν πρέπει νὰ εἶναι ὅτι ἐπιδιώκοντας ἡ Σύνοδος μιὰ ἐπὶ τὸ αὐστηρότερο ἀναθεώρηση τῶν ποιμαντικῶν μέτρων τοῦ Πατριάρχου, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε συμφωνήσει στὸ παρελθόν, κινδύνευε νὰ καταφέρει τὸ ἀντίθετο. Ἡ παραδοχή τοῦ γεγονότος ὅτι ἕνας ἀρχιερέας δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ περιστέλλει αὐτὰ τὰ φαινόμενα, ἴσως νὰ σήμαινε ἀνάγκη τροποποιήσεως τῶν κανόνων («κανονικά ζητήματα», ποὺ ἔθεταν οἱ ἀμφισβητίες) και αὐτὸ θὰ δημιουργοῦσε τὴν «ὕβριν» και τὰ «σκάνδαλα».

Εἶναι φανερό ὅτι, ἂν ὁ Πατριάρχης ἐναπέθετε τίς ποιμαντικὲς του ἐνέργειες στὴν ὑφιστάμενη ἀναποτελεσματική πατριαρχική ὑπαλληλία, θὰ ἦταν πολὺ περισσότεροι οἱ ἀρχιερεῖς ποὺ θὰ τὸν ἀμφισβητοῦσαν και πολὺ περισσότερα τὰ παραπτώματα. Ἐπειδὴ, ὅμως, εἶχε ἤδη φροντίσει γιὰ ἀποτελεσματικότερη διαποίμανση τοῦ κλήρου (και ὁ θεσμὸς τῶν ἐξάρχων ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἦταν ἕνα βασικὸ μέσον γιὰ τοῦτο), εἶχε ἤδη ἀρκετὰ ἐρείσματα μὲ τὸ μέρος του. Γι' αὐτὸ και ἐπικαλεῖται ἀποκλειστικά τὰ δικά του μέτρα κατὰ τὴν τοποθέτησή του (στὸ β' μισὸ τοῦ ἐγγράφου), γιὰ νὰ ἀπορρίψει τίς κατηγορίες και νὰ ἐγκαλέσει ἐκεῖνος μὲ τὴ σειρά του (ἔμμεσα) τὸ κράτος ποὺ ἀπομένει πιά νὰ ἐκτελέσει αὐτὲς τίς ἀποφάσεις.

Ἡ εἰσαγωγή ἀμέσου και ἐπιτόπιου ἐπιθεωρητῆ γιὰ νὰ εἶναι κάπως ἀποτελεσματική και νὰ καταστήσει τὸν Πατριάρχη, τύποις και οὐσία, ἰσχυρότερο στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ποιμαντικῶν προβλημάτων τοῦ κλήρου του

75. *MM I*, No 181, σ. 418, 7 - 15.

76. *MM I*, No 181, σ. 418, 5 - 6.

77. *MM I*, No 181, σ. 419, 10 - 12.

78. *MM I*, No 181, σ. 420, 19 - 22.

ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ ὑπαλληλία, ὥστε νὰ μὴν ἀναγκάζεται νὰ φέρνει τὸ θέμα στὴ Σύνοδο, ἔπρεπε νὰ γίνεи με τρόπο σύμμορφο με τὴν κανονικὴ παράδοση. Ἔτσι ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος ἐπέλεξε προσφυῶς τὴν προσαρμογὴ στὴ νέα, τότε, πραγματικότητᾶ ἐνὸς παλαιότατου θεσμοῦ, τοῦ ἐξάρχου, ποὺ δὲν ἦταν ἓνα μοναστικῆς ἐμπνεύσεως λειτούργημα ὅπως ὁ *σύγκελλος-δικαῖος*, πρὸς τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ Σύνοδος ἔτρεφε ἀπέχθεια⁷⁹, ἀλλὰ ἓνας παλαιὸς κανονικὸς θεσμὸς –τοῦλάχιστον γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη– ἀφοῦ γιὰ τὴν ἐποπτεία ἐνοριακοῦ κλήρου καὶ μοναστηριῶν ἀναφέρονται ἐξαρχοὶ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁸⁰.

Στὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο ὁ θεσμὸς αὐτὸς χρησιμοποιήθηκε σὲ λεπτὰ ζητήματα ὑπερόριας δικαιοδοσίας τοῦ Πατριάρχη (μοναστήρια) ἢ ἀσκήσεως ποιμαντικῆς καὶ ἐπεκτάσεως δικαίου χειροτονιῶν σὲ ὑποκείμενες ἐπισκοπές. Βλέπουμε, συνεπῶς, ὅτι ὁ θεσμὸς παρουσίασε ποικιλία μορφῶν, ἀλλὰ διατήρησε ὡς κεντρικὸ ἄξονα τὴν ἰδέα ὅτι ἔχει ἐκχωρηθεῖ στὸ φορέα του δικαίωμα ἐποπτικῶν καὶ ποιμαντικῶν ἐνεργειῶν ποὺ προσιδιάζουν μόνο στὴν προϊσταμένην του ἀρχή. Φορεῖς τοῦτου εἶναι ἀρχιερεῖς ἢ ἀπλοὶ ἱερεῖς ποὺ ἀσκοῦν ποιμαντικὴ μέριμνα, χειροτονοῦν (ἂν εἶναι ἀρχιερεῖς) ἢ ἐπιλύουν ἐκκλησιαστικὲς κρίσεις μεταξὺ ἐπισκοπῶν, ἐνοριῶν ἢ κατηγοριῶν κατὰ κληρικῶν, ἐνῶ ἰδιαίτερη περίπτωση εἶναι ἡ εἰσπραξὴ τοῦ *κανονικοῦ*

79. Αὐτὸ ὑποστηρίζει ὁ Dargouzés (Offikia, σ. 131) χρησιμοποιώντας ὡς τεκμήριο τὸ διάβημα τῆς Συνόδου, τὸ 1350, νὰ μὴν παραμείνει, ὁ, ἄδικα κατηγορηθεῖς γιὰ αἵρεση, Νίφων (sic) ὡς «δικαῖος» τοῦ Πατριάρχη, ἂν καὶ ἦταν ἀθῶος, ἀλλὰ νὰ παραμείνει σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως (MM I No 133, σ. 297, 22 - 26). Ἄν ὁ λόγος ἦταν ὁ προβαλλόμενος πιθανὸς σκανδαλισμὸς ἢ κάποιος φόβος τοῦ πατριαρχικοῦ μηχανισμοῦ ἀπέναντι σὲ ἀνεξέλεγκτὴ παρακολούθησὴ ἀπὸ κάποιον πατριαρχικὸ ἔμπιστο, εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστωθεῖ.

80. Ὁ ὅρος ἐξαρχος σήμαινε στὴν κλασικὴ γλῶσσα τὸν ἀρχηγὸ (Πλάτωνος, Νόμοι 10). Ἡ Λεονταρίτου (Ἀξιώματα, σ. 230 - 231) ἐπισημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. ἔχουμε στὴν Κωνσταντινούπολη ἐξαρχικὰ καθήκοντα δύο εἰδῶν: ὑπεύθυνους γιὰ τὰ μοναστήρια καὶ ὑπεύθυνους γιὰ τὰ τελετουργικὰ καθήκοντα τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου τῆς πόλης χωρὶς νὰ προκύπτει ἂν αὐτὰ τὰ καθήκοντα συνέπιπταν καὶ στὸ ἴδιο ἄξιωμα. Ὁ «τῶν μοναστηριῶν ἐξαρχος» ποὺ ὑπάρχει στὴν Κωνσταντινούπολη ἐντελλόταν νὰ ἐρευνᾶ καὶ νὰ στέλνει «τοὺς καλουμένους ἀποκρισιαρίους τοὺς αὐτοῦ κατὰ τὰ μοναστήρια» καὶ νὰ ἐρωτᾶ τοὺς γέιτονες «μὴ ποὺ τί πονηρὸν ἐπὶ τινος τῶν μοναστηριῶν τῶν ἐγγύθεν γίνεται» (Νεαρά 133, 4 τοῦ ἔτους 539, ἔκδ. R. Schoell. IV, Berlin 1928, σ. 671 - 672). Ἀντίστοιχα τοὺς κληρικοὺς πρέπει νὰ τοὺς ἀναζητοῦν οἱ ἐπίσκοποι, δύο πρωτοπρεσβύτεροι καὶ «ὁ καλούμενος ἀρχων» ἦτοι ἐξαρχος, καθὼς καὶ ὁ ἐκδικὸς κάθε τοπικῆς ἐκκλησίας καὶ «τοὺς μὴ εὐρισκομένους ταῖς λειτουργίαις προσκαρτεροῦντας ἔξω τοῦ κλήρου καθίστασθαι» (Corpus Justinianum I, 3, 41 (42). 26 τοῦ ἔτους 528 ἔκδ. P. Krueger II, Berlin 1929, σ. 28).

ἀπὸ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια. Ὁ ἔξαρχος γενικὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν ἀποστολέα του⁸¹. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ὁ θεσμὸς ἀποτελεῖ μιὰ προέκταση τοῦ δικαίου κρίσεως καὶ χειροτονιῶν ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς ἐπισκοπικῆς αὐθεντίας σὲ μιὰ τοπικὴ Ἐκκλησία, σὲ περιοχὲς εὐαίσθητες, ἀπομακρυσμένες ἢ ὑπὸ ἀνασυγκρότηση (ὅπως οἱ περιοχὲς τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 10 αἰ., γιὰ τὶς ὁποῖες ἦταν ἔξαρχος τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης ὁ πατέρας τοῦ Ἰωάννου Καμενιάτη⁸²). Προφανῶς ὁ Πατριάρχης Κάλλιστος σκέφθηκε ὅτι στὴ χρονικὴ ἐκείνη στιγμή, εὐαίσθητη καὶ ὑπὸ ἀνασυγκρότηση περιοχὴ ἦταν καὶ ἡ ἴδια ἡ Κωνσταντινούπολη.

Ἄν καὶ ἡ γενικὴ ἀποψη εἶναι ὅτι αὐτὸς ὁ θεσμὸς τοῦ ἐξάρχου δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς ὑπὸ συζήτησιν ἐξάρχους, τῆς πρώτης κατηγορίας⁸³, μπορούμε νὰ διακρίνουμε κάποια ὁμοιότητα τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐξάρχων στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τοὺς πατριαρχικοὺς ἐξάρχους, ἐὰν ἐξετάσουμε προσεκτικὰ τὰ γράμματα τοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸν μητροπολίτη Μομφρασίας ποὺ τὸν διόρισε πατριαρχικὸ ἔξαρχο Πελοποννήσου, καὶ τὰ γράμματα πρὸς τὴν Κυκλαδικὴ καὶ Ροδιακὴ Ἐκκλησία, μὲ τὰ ὁποῖα ὀρίζεται ὁ μητροπολίτης Κυκλάδων ἔξαρχος Ρόδου: οἱ ἐκφράσεις μὲ τὶς ὁποῖες περιγράφονται τὰ καθήκοντα τοῦ ἐξάρχου δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διατυπώνονται τὰ καθήκοντα τῶν ἐξάρχων στὴν Κωνσταντινούπολη. Πράγματι, ὁ Μομφρασίας καλεῖται νὰ «ἐπιτηρήσει πάντα τὰ ὑπὸ τὸ Πατριαρχεῖον

81. Μετὰ ἀπὸ μεγάλη σταδιοδρομίαν τὴν ἐποχὴ τῶν ἀγώνων γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση κάποιου ὑπερμητροπολιτικῆς αὐθεντίας στὸ τέλος 4ου μὲ ἀρχὲς 5ου αἰ. (μέσῳ τῶν Κανόνων 9 καὶ 17 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, βλ. Β. Ἰ. Φειδᾶ, Ὁ θεσμὸς τῆς Πενταρχίας τῶν Πατριαρχῶν τ. Ι. Ἀθήναι 1969, σ. 289 - 302) ὁ ὄρος ἔλαβε ἕνα εὐρύτατο ἐκκλησιαστικὸ περιεχόμενον, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Β. Ἰ. Φειδᾶ γιὰ τοὺς ἐξάρχους ὡς ἐπαρχιακοὺς μητροπολίτες. («Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ρόλος τῶν ὑπερτίμων καὶ ἐξάρχων» ἀνάτ. περ. Ἐκκλησία, Ἀθήνα 1995) καὶ κατέληξε νὰ σημαίνει τὸν φορέα μιᾶς ἀνώτερης αὐθεντίας, συνηθέστερα τὸν ὑπερασπιστὴ τῶν πατριαρχικῶν δικαίων στὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια (βλ. Ράλλη - Ποτλῆ Ε΄, σ. 110). Τὴν περιεκτικότερη διαπραγμάτευση γιὰ τοὺς ἐξάρχους βλ. Κ. Ράλλη: «Περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξάρχων». Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1936, σ. 146 - 152, ἐνῶ εἰδικὰ γιὰ τοὺς ἐξάρχους τῶν μοναστηριῶν P. de Meester, *De monachico statu iuxta disciplinam byzantinam. Statuta selectis fontibus et commentariis instructa* [Sacra Congregazione per la Chiesa Orientale - Codificazione Canonica Orientale - Fond, Serie II - Fascicolo X], Vaticanis 1942, σ. 185 - 191. Βλ. καὶ Ἑλ. Παπαγιάννη, «Θέματα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ἰωάννου Καμενιάτη» «Εἰς τὴν ἀλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης» (Ἰούλιος 904)» Πρακτικὰ ΣΤ΄ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 38 - 42.

82. Βλ. Ἑλ. Παπαγιάννη ὀ.π., σ. 41 - 43.

83. Darrouzès, *Offikia*, σ. 130.

τελοῦντα μοναστήρια», νὰ «διδάξει τοὺς ἐνασκουμένους αὐτοῖς μοναχοὺς θεοφιλοῦς ἔχεισθαι βίου καὶ κατὰ τὸ ἐπάγγελμα πολιτεύεσθαι», ἐνῶ γιὰ ὄσους δὲν συμμορφωθοῦν νὰ χρησιμοποιήσῃ ποικιλία ἐπιτιμίων ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσι. Ἐπίσης καλεῖται νὰ χειροτονήσῃ ἡγουμένους⁸⁴. Ἡ ἐπιτήρηση καὶ ἡ διδαχὴ θυμίζει ἔντονα τὰ «ἐπιβλεπειν καὶ διδάσκειν καὶ παραινεῖν» τῶν ἐξάρχων στὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἐξαρχία δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ ἀντιπροσώπευση ἢ διαφύλαξη κάποιων συμφερόντων τοῦ Πατριάρχη, ἀλλὰ ἐνεργὸς διαποιίμανση ποὺ περιλαμβάνει ὅλες τὶς πτυχές.

Ἐκτὸς τῆς ἄλλης (καὶ ἐδῶ ἔγκειται ἡ σημασία τῆς καινοτομίας) ὁ θεσμὸς τοῦ ἐξάρχου στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν ἔχει τὸν προσωρινὸ χαρακτήρα τῶν πατριαρχικῶν ἐξάρχων ποὺ καλοῦνταν νὰ ἐπιλύσουν συγκεκριμένα προβλήματα. Ὁ θεσμὸς ἦταν μόνιμος καὶ δὲν ἐξαρτᾶτο ἀπ’ αὐτά. Δὲν ἔχουμε πλεον ἀπλῶς «ἐκκλησιαστικὸς ἀνθρώπους» ποὺ διευρυνοῦν στενὰ περιπτώσεις μαγείας, ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ Πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα, οὔτε πατριαρχικοὺς ἐξάρχους ποὺ ἔρχονται νὰ εἰσπράξουν ἢ νὰ ἐπιλύσουν κρίσεις καὶ μετὰ νὰ ξαναγυρίσουν στὴ θέση τους. Ἀντίθετα ἐπισημαίνουμε μιὰ εὐρύτερη προσπάθεια ἀνασύστασις τοῦ θεσμοῦ ποὺ ὑπῆρχε ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὥστε ἡ ἐνοριακὴ ζωὴ στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ ἀναδιοργανωθεῖ μέσα ἀπὸ διαδικασίες ποὺ τονίζουν τὴν πηγὴ τῆς ἐπισκοπικῆς αὐθεντίας, σέβονται τὸ κανονικὸ δίκαιο καὶ δὲν ὀδηγοῦν τὸν Πατριάρχη σὲ σύγκρουσι μὲ τὴν Ἐνδημοῦσα Σύνοδο· ἀντίθετα διευκολύνουν τὴ συνεργασία τους στὴν ἀντιμετώπισι ὀξυτάτων καθημερινῶν προβλημάτων ὅσον ἀφορᾷ τὴν διαγωγὴ τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου.

4. Ἐπιλεγόμενα

Ἀναλύοντας τὴν παραπάνω εἰκόνα τοῦ Κωνσταντινουπολιτικοῦ κλήρου συμπεραίνουμε ὅτι σὲ ἓναν ἀνομοιογενῆ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ Κωνσταντινουπολιτικὸ πληθυσμὸ ποὺ ζεῖ ἀνάμεσα στὴ δυστυχία καὶ τὴν εὐμάρεια ἀντιστοιχεῖ ἓνας κληρὸς, στὸν ὁποῖο ὑφίστανται σοβαρότατες ἀντιθέσεις ὡς πρὸς τὴ μὀρφωσι καὶ τὶς ἱκανότητες στὶς τάξεις του, εἶναι στὴν πλειοψηφία του ἔγγαμος (4 - 5 εἶναι οἱ ὑπογραφές ἱερομονάχων) καὶ ἐμφανίζει μεγάλες διαφορὲς ὡς πρὸς τὶς βιοποριστικὲς εὐκαιρίες. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ γεννᾷ ποικίλα ἠθικὰ καὶ ποιμαντικὰ προβλήματα.

Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὤθησαν τὸν Πατριάρχη νὰ λάβῃ ὄχι οἰκονομικῆς φύσεως μέτρα, ἀλλὰ ὀρθότερη καὶ σύννομη μὲ τοὺς κανόνες ἀπόφασι νὰ ἀνα-

84. MM I, No 144, σ. 328, 24 - 29.

συστήσει την επισκοπική αυθεντία ανανεώνοντας τον παλαιό και σεβαστό θεσμό του ἐξάρχου με προσαρμογή του όμως στα νέα δεδομένα. Ἀπό κοινωνιολογική και παιδαγωγική ἄποψη (ἐκτός πλέον ἀπὸ τὴν κανονική), ὁ θεσμός τοῦ ἐξάρχου προσπαθεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πολυσήμαντος, ὅπως και τὰ αἷτια. Οἱ ἐξαρχοὶ δὲν ἐπεμβαίνουν μόνο κατασταλτικά, ἀλλὰ διδάσκουν και παραινοῦν. Προσπαθοῦν νὰ δημιουργήσουν ἕνα ἐπίπεδο και μιὰ πειθαρχία στὸν κληρο ποῦ θὰ ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὶς πελατειακὲς και συγγενικὲς σχέσεις ποῦ δημιουργοῦν με τὴν τοπική κοινωνία και τοὺς ἀναγκάζουν σὲ συμβιβασμοὺς και ἀποπειρῶνται νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ συνεχῆ καθημερινὰ προβλήματα τῆς ἐνοριακῆς ζωῆς.

Τὸ πόσο καλά και γιὰ πόσο χρόνο λειτούργησε ὁ θεσμός δὲν εἶναι εὐκολο νὰ διαπιστωθεῖ. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικό τῆς δυσλειτουργίας ὅτι, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ὁ Πατριάρχης ὑποχρεώθηκε τέσσερεις φορὲς νὰ ἀπευθύνει ἐπιστολὲς και νὰ ἀπειλήσει με καθάραιση τοὺς ἐξάρχους, ἐνῶ δὲν γίνεται μνεῖα στὰ ἐπόμενα χρόνια γιὰ τὸ θεσμό. Οἱ μαρτυρίες τῶν ἱερέων ποῦ τὸ 1391 ὑπόσχονται «μηδέποτε τοῖς ἐξάρχοις ἀντειπεῖν»⁸⁵ και ὁ χαρακτηρισμός τοῦ *μεγάλου σακελλαρίου* ὡς ἐξάρχου σὲ ἕνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ 1934 (ἂν ἀποδίδει τὸ πραγματικό περιεχόμενο τοῦ λειτουργήματος)⁸⁶, δείχνουν ὅτι ὁ θεσμός διατηρήθηκε μέχρι τέλους τοῦ 14ου αἰ. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη συναντᾶμε και τοὺς «ἐπισκοπειανούς»⁸⁷, ἀρχαῖο σῶμα ποῦ θυμίζει τοὺς ἐξάρχους και θεωρεῖται, τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸν Dargouzes, πιθανὴ συνέχειά τους· στὰ παλαιότερα, όμως, κείμενα εἶναι οὐσιαστικά ἕνα εἶδος θυρωρῶν.

Τὸ βέβαιο συμπέρασμα ποῦ μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ εἶναι ὅτι μπροστὰ στὰ καινούργια προβλήματα ἀστικής ποιμαντικῆς ποῦ μᾶς παρουσιάζει ἡ ἀνομοιογενῆς Κωνσταντινουπολιτικὴ κοινωνία, ὁ πρερχόμενος ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν ἡσυχαστῶν Πατριάρχης Κάλλιστος ὄχι μόνο δὲν ἀδιαφόρησε γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ εὐταξία και ὀργάνωση, ἀλλὰ ὑπῆρξε και παράγοντας ἀνανεώσεώς της με τρόπο σύμμορφο με τοὺς κανόνες και τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἐπαληθεύοντας τὴν ἄποψη μελετητῶν, ὅπως ὁ Meyendorff⁸⁸, ὅτι οἱ Ἅσυχαστὲς Πατριάρχες δὲν ἦταν ἐκπρόσωποι ἑνὸς νοσηροῦ μυστικισμοῦ ἀλλὰ, ἀντίθετα, συνειδητὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ποῦ ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν οἰκοδομὴ και χρηστὴ διοίκησή της.

85. *MM I*, No 420, σ. 151.

86. *MM II*, No 466, σ. 213 - 214.

87. Λεονταρίτου, *ἀξιώματα* σ. 236.

88. I. Μέγντροφ, *Βυζάντιο και Ρωσία – Μελέτη τῶν βυζαντινο-ρωσικῶν σχέσεων κατὰ τὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα*, μετ. Ν. Φωκᾶς, Ἀθήνα 1988, σ. 159.

DIE VOM PATRIARCHEN KALLISTOS I. EINGEFUHRTE
INSTITUTION DER EXARCHEN -
ANMERKUNGEN UBER DEN
KLERUS UND DIE GESELLSCHAFT K/PELS IS 14.JH

ZUSAMMENFASSUNG

Patriarch Kallistos I. war nicht nur ein berühmter Verfechter des Hesychasmus sondern auch ein bedeutsamer Kirchenmann, der mit der von ihm eingeführten Institution der Exarchen (eine Art Visitatoren) auf die Sanierung der Sitten des Parochialklerus in K. pel abzielte. Die Funktion der Exarchen ist eine Erneuerung der von der justinianischen Gesetzgebung vorgesehenen und für die Aufsicht des klerus und der Klöster zuständigen Exarchen. Die Einführung dieser Exarchen veranlaßte die Umstrukturierung der patriarchalen Beamtenhierarchie. Der Patriarch selbst wurde durch die Exarchen zum unmittelbaren Aufseher der kanonischen und liturgischen Neuerungen des Klerus (insbes. im Eherecht) ohne erhebliche Einwände der Synode, wie es. z.B. bei einem Würdenträger monastischer Herkunft, dem Synkellos-Dikaios, der Fall war. Der Grund hierfür lag darin, daß der Exarch seinen Auftraggeber (und dessen kirchliche Autorität), vertrat und im kirchlichen Bewußtsein schon seit der justinianischen Zeit eine völlig legitime Institution für den Wiederaufbau kirchlich zusammengebrochener order in eine Krise geratener Gebiete bildete. Diesmal aber hat Patriarch Kallistos mit den Exarchen, über die heir die Rede ist, eine institutionelle Innovation eingeführt, da diese Exarchen keine vorläufige Maßnahme bildeten sondern eine ständige Function innehatten.

Die wichtigsten Beanstandungen betrafen das Segnen einer dritten oder vierten Ehe seitens der Gemeindepfarrer, sowie der Ehen zwischen minderjährigen Ehepartnern oder verbotener Ehen. Es gab auch Beschwerden seitens des Patriarchen über liturgische Neuerungen und unmoralischen Lebenswandel der Kleriker (Besuch von Tavernen, unerlaubte Berufe, Alkoholismus). Was aber waren die Gründe für einen solchen Niedergang? Aus einer weing beachteten Quelle, die gerade diese Exarcheninstitution betrifft, kann man einen besseren Blick auf den sozialen Hintergrund der Kleriker in K. pel gewinnen. Es handelt sich um die Unterschriftensammlung der Kleriker aller 10 Exarchen in ihren Verantwortungsgebiet (etwa 523 Unterschriften) im Jahre 1357. Ein erster Blick auf die kritische Ausgabe von H. Hunger (s.oben) läßt uns wichtige Schlußfolgerungen ügber exakte Zahlenangaben betr. der Kleriker ziehen. Bei einer Bevölkerung von etwa 80.000 bis 100.000 Griechen im K. pel

am Ende des 14. Jh.s und angesichts der pastoralen Bedürfnisse vieler gemeinnützigen Stiftungen ist die obengenannte Zahl der 523 (plus 10 Exarchen) Kleriker keineswegs zu hoch. Mitberechnet ist hier die Zahl der Emmigranten aus Thrazien und Kleinasien, wofür wir indirekte Belege besitzen, Die Zahl von 100.000 Menschen darf nicht mit der dezimierten Bevölkerung der Stadt am Vorabend der Einnahme von 1453 verglichen werden.

Das vom Budget der Großen Kirche oder von privaten Abmachungen herrührende äußerst niedrige Jahreseinkommen (13 - 16 nomismata) der Pfarrer konnte wesentlich durch Laienabgaben und parallele Berufstätigkeiten verbessert werden. Somit begegnen wir Verfallserscheinungen wo sich Priester an finanzkräftige Laien anlehnen, was den Weg zu Konzessionen und kirchenrechtlichen Kompomissen (etwa in Ehe-Kirchenvorschriften) ebnete. Eine andere Folge war die Bildung eines locker zusammengehaltenen Klerikerstandes mit Unterschieden in der Qualifikation, Bildungsniveau und Chancen für individuelles Emporkommen, was sich selbst am Schreibstil der Unterschriften ablesen läßt.

Unter diese Umständen versuchte Patriarch Kallistos trotz seiner hesychastischen Herkunft durch eine kirchenrechtlich konsequente und funktionsfähige Institution, die die bischöfliche Autorität im Alltag der kaiserlichen Großstadt wiederaufbaute, das Niveau des Klerus zu heben. Das zeigt u.a., daß die ökumenischen Patriarchen hesychastischer Herkunft keinesfalls kontemplative Mystiker waren sondern daß sie mit konkreten Maßnahmen das bewußte Kirchenleben zu fördern versuchten.